УЛАДЗІМІР КАРАТКЕВІЧ

Лісце каштанаў

Уладзімір Караткевіч

ЛІСЦЕ КАШТАНАЎ

Аповесць

ЛІСЦЕ КАШТАНАЎ

I.

Чалавек можа сказаць, што ён не любіць мора, сіняга мора, ласкавага, цёплага – і яму не павераць. Чалавек можа сказаць, што ён не любіць светлай-светлай срэбнай поўні над цвітучым садам, у якім вішні купаюцца ў зеленаватым месячным святле, стаяць, як хмары, як белыя прывіды – і з яго толькі пасмяюцца, падумаюць, што ён арыгінальнічае, асабліва калі ў кампаніі ёсць прыгожыя дзяўчаты. А я веру, калі такое здараецца, таму што...

...Нехта можа не паверыць мне, але я і сам не люблю адной з самых прыгожых з’яў на зямлі. Не люблю лістоты каштанаў. Жоўтай, асенняй, залацістай пад сонцам, лапчастай (а за ёй сіняе-сіняе неба залатой восені).

Прыгажэй за яе няма на зямлі. Вулкі ў залатых каштанах ныраюць то ўгору, то ўніз. Наводдаль цьмяна, як праз ваду, плавяцца ў нияркім сонцы залатыя купалы цэркваў. Лістота звініць, калі яе зграбаюць у купы, у якіх так добра куляцца дзецям і закаханым юнакам. Замілаванне такое, што глянь на ўсё гэта – і памры, бо сэрца разрываецца ад прыгажосці ўвядання.

І адначасова ад балеснай тугі, ад незваротнасці ўспамінаў, ад спозненых шкадаванняў, ад непапраўнасці... ад нянавісці.

І няхай з гэтай прычыны ніхто не лічыць мяне дурнем. Не, не дурнем, а вар’ятам.

Пах, фарба, прадмет, пейзаж, успамін накладаюць часам на наша жыццё такі цень, такую пячаць, наносяць нашай душы такі ўдар, што, напэўна, успамінаюцца пасля нават у хвіліну смерці.

Я насцярожана стаўлюся да татарнікаў. Здаецца, што

можа быць прыгажэй: гордая, моцная расліна ў малінавай шапцы, уся натапыраная дзідамі, калісьці сімвал нашай зямлі. Але я памятаю, як раслі яны на чыгуначным насыпе і як пасля налёту на эшалон чырванелі на іх кроплі крыві.

І я ніколі ў жыцці не завяду ў хаце вавёрку. Я люблю сядзець у загарадным доме і сачыць праз акно, як яны бегаюць у заснежаных дрэвах – зыркі, жывы язычок агню, – люблю, калі яны раніцай цакочуць і стукаюць у шыбу (просяць арэхаў або проста хлеба), але – не завяду.

Калі я быў у “ястрабках”, то ў нашым напаўдзіцячым атрадзе быў хлопец, і ў яго была ручная вавёрка. Вечна ездзіла ў яго на плячы, забіралася спаць у кішэнь гімнасцёркі, харошая была. Мы ўсе яе дужа любілі, падгадоўвалі.

А потым даведаліся, што рэшткі банды Боўбута прарываюцца на паўдзённы захад, і нас паставілі ў самае бяспечнае месца, ледзь не ў тылу, на ахову хлебных складаў – і хто ведаў, што Боўбут пойдзе гэтым, самым нязручным шляхам. Самым, здавалася, складаным для яго.

Некалькі гадзін стралянiны. З усяго майго “аддзялення” засталося два чалавекі.

Дык вось, т о й ляжаў дагары, і трава пад галавою намокла і пацямнела, і вавёрка цакатала ў яго на грудзях. Куля трапіла яму ў рот (відаць, крычаў нешта) і разнесла патыліцу. Калі хлопцаў хавалі, яна, вавёрка, таксама ўсё сакатала на краі ямы.

Не, я ніколі не завяду сабе вавёрку.

Але гэта было годам-двума пазней, на паўночнай мяжы Палесся.

А тады, калі было лісце – тады мы былі проста хлопцы, якія часам яшчэ гулялі ў вайну. Нам было яшчэ мала! А мы ж сербанулі яе, вайны, вышэй глоткі, усе гэтыя

напалову падлеткі, напалову юнакі, у характары якіх часам прарываліся нават дзіцячыя рысы.

Нам было па чатырнаццаць – пятнаццаць – шаснаццаць год. І мы проста не дагулялі ў галодным нашым дзяцінстве. Пра іншых з нашай “банды” я раскажу пазней. Што ж датычыцца мяне, то мой лёс склаўся – у двух словах – так.

Эвакуіравацца не здолелі. Пайшлі ў пушчу. Бацька – партызанскі разведчык, я – партызанскі сувязны. Пазней, калі прыляцеў з Вялікай зямлі першы самалёт – чатырох дзяцей з нашага атрада вырашылі адправіць з ім, далей ад небяспекі. Я хацеў пераседзець у лесе – выдала, зараза, сучка нашага “баці”. Адправілі сілком. Адзінае было суцяшэнне, вельмі дурацкае, што ніхто з гэтых дарослых боўдураў, нават “баця”, не бачыў, як прыгожа выглядае зверху лінія фронту, асабліва калі б’юць зеніткі.

Інтэрнат на Урале, некалькі беспаспяховых уцёкаў. Урэшце, уцёк зусім і некалькі месяцаў беспрытульнічаў. Краў, што праўда, толькі ў чужых гародах. Даходзіла да таго, што пасвіў у паўночным Казахстане вярблюдаў – хочаце верце, хочаце не. Дзівам адшукаў бацькоў (бацька быў дужа патрэбны спецыяліст, і яго перакінулі “на мацярык” адным з наступных рэйсаў).

Пасля былі вызвалены два невялічкія лапікі Беларусі, і “продка” майго паслалі на вызваленую тэрыторыю, некуды пад Лёзна. Браць мяне з сабою ён не хацеў, і мы разумелі чаму, па эзопаўскіх намёках у лістах: “Матылі лётаюць, ды толькі высока...”

Якраз у гэты момант праязджаў праз наш горад мой дзядзька, якога перавялі з Далёкага Усходу на фронт, і ўзяў нас з сабою ў вялікі паўдзённы горад, ад якога немцы адкаціліся куды далей, чым ад Лёзна.

Там у вялізным прасторным двары знайшлася кінутая хата, флігель, што ўвесь тануў у зараслях бэзу. Было цвёрда вядома, што гаспадары загінулі. І мы занялі флігель. І сталі жыць.

Вялікі паўдзённы горад... Уласна, чаму менавіта так? Чаму наша літаратура поўная гарадамі Энскамі, Ліпскамі? Смешна. Мы сядзелі ў Адэсе, на беразе Энскага мора.

Дык вось, гэты вялікі паўдзённы горад быў Кіеў.

Не той, што зараз, багаты, людны, звонкі ад галасоў і смеху, ад шолаху фантанаў і гулу машын, а ціхі, нібы прыглушаны, нібы ледзь ачухаўся ад страшнага сну, зразумеў, што ўсё мінула, і пацягнуўся насустрач сонцу, але яшчэ не смяецца, бо не можа да канца паверыць у радасць, і толькі нясмелай, харошай усмешкай сустракае неба, і сінь Дняпра, і цвіценне белай акацыі.

Рэдка-рэдка сустракаліся на вуліцах людзі: можна было прайсці вулачку і не сустрэць ніводнага прахожага. Тры разы на дзень праходзіў былым Бібікаўскім, а цяпер Шаўчэнкаўскім бульварам трамвай. Дацвітаў язмін, і перад трамваем узляталі белыя матылі.

Разбурэнні віднеліся галоўным чынам на Крашчаціку і на тых частках іншых вуліц, што прылягалі да яго. Нібы вялікая рака ў страшэнным разліве panішчыла не толькі свае берагі, але і берагі ў вусцях тых рэк, што ўпадалі ў яе.

Гэта было лета поўнай, нічым не закаламучанай волі. Такога не здаралася ў мяне ні дагэтуль, ні пасля і, відаць, ніколі ўжо не будзе. Гароду мы не мелі – позна прыехалі і позна было заводзіць. Дзядзька паехаў на фронт. Хатнім было не да мяне. Няма чаго было нават рыхтавацца да вучобы: Беларусь вызвалялася і восенню мы меліся ехаць туды.

Заставалася толькі біць лынды, што я і пачаў рабіць з пераменным поспехам, падлетак, якому быў аддадзены на гэта лета свабоды амаль увесь пусты горад.

Вулка над вулкай – можна з тратуара ступіць на дах дома, – і вузкія жалезныя сходы вядуць з верхняй на ніжнюю, а ў дворыках цвіце акацыя, надзімаецца на ветры латаная бялізна, варыцца на цаглінах убогі абед.

Паўсюль сляды нядаўняга страшнага сну. Вось на доме, адзін над адным, шэсць масіўных тоўстых квадратаў шакаладнага колеру. На кожным літара, таксама масіўная, белая:

“Ka-f-f-e-e”.

Пазней лацінскія літары збілі, тым болей што і кавы ў горадзе днём з агнём было не знайсці. І цяпер шыльда гаварыла па-ўкраінску “Хліб”, а два шакаладныя квадраты віселі дарэмна, так сабе.

Дужа хацелася хлеба. Урэшце і яго ў горадзе было не на шмат болей за каву.

За горад я не дужа хадзіў. Там было яшчэ шмат мін. Амаль кожны дзень можна было чуць: “У Галасіеўскім лесе, у Бучы, у Пушчы-Вадзіцы, на Цялічцы падарваліся адзін... два... пяць... сем чалавек”.

Хапала і горада. Я адчуваў сябе шчаслівым. І толькі зрэдку – хаця я і не асабліва пакутаваў гэтым – рабілася сумна, што няма ў мяне таварыства. Але равеснікаў не было. Падлеткаў увогуле было дужа, дужа мала ў толькі што вызваленым горадзе.

Наш двор быў вялізны – цяпер на яго месцы два шматпавярховыя будынкі з садкамі вакол іх, – досыць шчыльна абкружаны чатырох- пяці- і двухпавярховымі дамамі, каменнымі і драўлянымі флігелямі. Але гэта толькі здавалася, што вакол – муры. Садкамі, памыйкамі, сям-там цераз платы можна было выйсці на кожную з навакольных вуліц.

Адна палова двара – уздоўж – была значна вышэйшая за другую. Узгорак, што яднаў адну з другой – то стромы, то спадзісты, – зарос дзікай вішняй, рэдкай абламанай акацыяй, нейкімі іншымі хмызамі, і травамі, і паслёнам, які на Паволжы і ў Арэнбургу, з якога я прыехаў, вельмі недасціпна называюць бзнікай.

І вось, калі аднойчы я ішоў пад адхонам, аднекуль зверху, з-за стромы, вылецела страла і, слабая пры

канцы лёту, упала ў пыл ля маіх ног. Я падняў яе. Страла была хоць куды: пярэстая, крыж-накрыж апераная, перацягнутая ў гэтым месцы жылкай… Амаль адразу наверсе зашапацеў бур’ян.

– Гэй, аддай стралу.

Я ўзняў галаву. Над урвішчам на кукішках сядзелі тры – аж цэлых тры! – хлопцы майго ўзросту. Гаварыў адзін, моцны, досыць высокі, з правільна круглай галавой. Усмешка ў яго была – дзіва якая белазубая і прыгожая, вочы – пераспелыя чорныя вішні. Калі яны мокрыя, у іх іскрачкамі адбіваюцца то акно, то лямпа, то проста прамень.

– На, – кінуў я яму стралу. – Толькі ж вочы трэба мець, хлопцы. Куды пуляеце?

Другі, танклявы і цыбаты, дужа ладны тонкім інтэлігентным аблiччам, з сінімі доўгімі вачамі і тонкім, са згорбінкай, носам, сказаў круглагаловаму:

– Я ж казаў, Ролік, каб глядзелі. А раптам даросламу ў галаву? Міліцыянеру?

Трэці, цельпукаваты і каржакаваты, з тых, каго нават у дзяцінстве завуць “мужыкамі”, “дзядзькамі” і “старымі” – ён-та і трымаў у руках доўгі, з яго велічынею, лук, – паглядзеў на мяне невялікімі дрымучымі вочкамі. Сказаў басам:

– Міліцыянеру? – і паціснуў плячамі. – У галаву?

– Калі, скажам, дзіцёнку, – сказаў я, – дык, значыць, можна ў галаву, галовы яловыя?

– Ну, занадта разумны, – прабасіў “мужычок”. – Лезь сюды.

Я палез на строму, з каранямі выдзіраючы бур’ян.

Калі ўрэшце, увесь абсыпаны пылам і калючкамі, я ўскараскаўся наверх, сеў і, зняўшы тапачкі, пачаў высыпаць з іх зямлю, круглагаловы Ролік спытаў:

– Адкуль такі? Нешта мы цябе не бачылі.

– Не з Чкалава? Не з яўбаза? – спытаў гожы,

– Што такое?

– Яўбаз. Яўрэйскі базар… Ясна, не адтуль, – сказаў “мужычок”.

– Не з Падвальнай? – пытаў Круглая Галава. – Не з Фундуклееўскай?

Я гэтыя конікі ведаў, але што зробіш:

– Што такое Фундуклееўская?

– Ну, цяпер вуліца Леніна.

Ведаў я гэтыя конікі: спецыяльна называць вуліцы іхнімі старымі назвамі, каб зведаць, карэнны ты, вышэйшай ты пароды чалавек або так, збоку прыпёку – з дзесятага ветру. Сам колькі разоў так рабіў.

А яны, відаць, хацелі выпытаць яшчэ, ці не з другога я канца горада, ці быў тут, калі…

– Не з Банкаўскай? А што, на Адольфгітлерштрассе таблічкі паўсюль ужо збілі?

– Кіньце, хлопцы, – сказаў Ролік, – ясна, нетутэйшы. Адкуль?

– Я з гэтага двара.

Хлопцы пераглянуліся. Гэта ўжо была як бы іншая справа. Я нібыта рабіўся прыналежным да іхняга двара, сваім, дваровым.

– А-а, новенькі, – сказаў “інтэлігент”. Гэта не таго палкоўніка, які тыдзень таму назад прыехаў?

– Угм. Пляменнік.

– А ён куды адразу з’ехаў? Ён хто?

– На фронт. Ён начштаба аднаго з франтоў.

У вачах новых знаёмых нарадзіўся цень павагі,

– Фф-ю-у. Якога? – спытаў Ролік.

– Зашмат ведаць хочаш. Гэтага казаць нельга.

– Ваенная тайна? Задавака, – сказаў прыгожы.

– А я вось табе дам, – устаў я.

– Кінь яго, Жэнька, – сказаў “гожаму інтэлігенту” Ролік.
– Кінь яго, Багдане. Не хоча – не трэба.

І тут, цалкам раптоўна для мяне, затаранцеў, засакатаў з бур’яноў паўдзённай гаворачкай галасок дзяўчаняці:

– А я вось і ведаю. Я ката іхнім суседзям прыносіла. “Мышы, кажуць, заелі”. То гэты кот, якраз, стаў у апракінутую табурэтку і лапкамі – на перакладзінкі. Яны мілуюцца: “ах-ах”, а ён узяў і наваліў туды...

– Дык ты адно гэта і ведаеш? – з пагардай спытаў “мужычок” Багдан. – Як кот...

– Не, – азваўся галасок з бур’яну, – я, як прыносіла, чула. Веставы ягонага дзядзькі – татарын, ці бурат, ці алтаец... Патракоў прозвішча...

– Не таранці, – сказаў Ролік. – Дзела кажы.

– Казаў... Першага Беларускага фронту. Хлопцы зарагаталі.

– Ну вось, – адсмяяўшыся, сказаў Ролік, – ...ваенная тайна. Адкуль?

– Беларус.

– Браты ёсць?

– Былі. Многа. І родных, і траюрадных, і ўсякіх. Па чутках, мала хто застаўся.

– Немцаў ненавідзіш?

– Пытаеш яшчэ.

– На фронт уцякаў?

– Два разы. Адзін раз, у сорак другім яшчэ, вярнулі аж з-пад самага Мажайска.

– Я таксама, – уздыхнуў Ролік, – тожа мне яшчэ, выабражалы, лішнія рукі ім непатрэбныя. Як быццам горшыя. Ідуць – хвігай носа не дастанеш. А ў нас толькі ўсяго і няшчасця, што гадоў не дабралі.

Ён у час выказаў свае пачуцці і выліў горкую сваю крыўду. Таму што мне пачалі ўжо абрыдаць гэтыя пытанні і адказы. Як на допыце ў міліцыі. А я гэтых допытаў за гады беспрытульных бадзянняў бачыў болей, чым ён галавамыек ад бацькоў.

– Цябе як клікаць? – спытаў круглагаловы.

– Васілько Стасевіч, – адказаў я.

– Ну вось. А я Раланд Дзмітрэнка. Па-ўкраінску хаця разумееш?

– А чаго тут разумець?

– Гарно. А оцэ мая гвардыя. Гэты, з лукам, палтаўскі. Та хіба ў Полтаві людэ – у Полтаві ж галушкі.

– Багдан Цар, – адрэкамендаваўся “мужычок”.

– А гэта наш ідэолаг. Бацька мой за Махном ганяўся, то казаў, што ў таго ціла тачанка була з ідэолагамі. Вось і мы яму завядзём. Жэнька, адрэкамендавацца паслу дружняй дзяржавы.

– Яўген Кульба, – ляснуў босымі пяткамі прыгожы.

Пяткі былі хаця і босыя, але не парэпаныя, белыя. Відаць, хадзіць босым – гэта было нешта накшталт уніформы на час гульні.

І тут я здзівіўся яшчэ больш. З зарасцяў выбралася, нават скочыла, як тыгра, бо джунглі на добрую чвэрць складаліся з крапівы, дзяўчо год пятнаццаці. Схілілася, пачэсваючы вельмі доўгія, падрапаныя ногі шакаладнага колеру, пасля пацерла каленкам аб каленка, ускінула галаву – чорна-бурыя валасы цяжкай хваляй шыбанулі назад – і ўсміхнулася мне, і я ўбачыў цёмна-сінія вочы з ненатуральна велічэзнымі, па-вар’яцку вясёлымі чорнымі зрэнкамі.

– Здароў, хлопцы, здароў, новенькі. А божа ж мой, белы які. Ну, белы які.

– Зноў ты тут, – з прыхаванай пагрозай сказаў Багдан. – Зноў вяжашся.

– І не да цябе. І зусім-зусім не да цябе. Мне унь на гэтага, пляменніка, зблізу паглядзець хочацца. А месца тут ты не купіў, не купіў, кажу.

Багдан цяжка ўздыхнуў. Хлопцы паціснулі плячамі, нібы пакарыліся лёсу. А яна села насупраць мяне, абхапіла падрапанымі рукамі падрапаныя каленкі і стала бессаромна разглядаць, схіляючы галаву то на адзін, то на другі бок. Засталася, відаць, збольшага задаволеная.

– Я Нонка Юніцкая.

Калі Ролік і Багдан гаварылі на гарадской украінскай, а Жэнька – на рускай мове, хаця і са значным украінскім акцэнтам, то ў гэтай была ўвогуле не мова, а чорт ведае што. Гэта быў той паўдзённы жаргон, на якім гамоняць вялікія чарнаморскія партовыя гарады. Я не маю ні сілы, ні ўмення, ні, шчыра кажучы, жадання перадаваць усе гэтыя тропы, ідыёмы, усю безліч жывых інтанацый. Ды гэта і немагчыма, таму што больш за словы гралі тут паўдзённыя жэсты, міміка, рухі ўсяго цела. Гэта было – жах як “па-малдаванску” і дзіўна, жах як прыгожа.

Дый тып яе, калі разабрацца, быў дзіўны. Тут табе і ўкраінская і малдаўская, а можа, і кропля цыганскай крыві (я пераканаўся ў гэтым, калі пазней убачыў, як

яна танцавала).

– Гэты самы, замучыў ён цябе пытаннямі. – І з чыста дзявочай логікай адразу ж спытала: – Біцца ўмееш?

– Нонка, – пагрозліва ўзвысіў голас Раланд. – Глядзі-і. Хто тут атаман?

– Хе. Тэж мне, Раланд – атаманд.

– Цыц, – Ролік ліхаманкава стараўся ўтрымаць у руках свой скіпетр. – Тут я пытаю. Страляць, бегаць умееш?

– Угм.

– Плаваць?

– Збольшага.

– То ходзімо на Дніпро. – Ролік устаў, пакінуўшы, такім чынам, апошняе слова за сабой.

II.

Мы ішлі вуліцамі пустога горада, і рэдкія прахожыя здзіўлена глядзелі на нас: цуд боскі, такая вялікая група падлеткаў. Мусіць, так, са здзіўленнем і лёгкім пабойваннем глядзелі мірныя жыхары Парыжа на вясёлых мушкецёраў, якія вярталіся з начной папойкі.

Усю гэтую мушкецёрскую баладу псавала толькі Нонка. Ніхто, вядома, і не падумаў узяць яе з сабою, але ніхто і не падумаў забараніць цягацца за намі. Гонару зашмат – звяртаць увагу на дзяўчо. І вось яна цягнулася за намі кроках у дзесяці і насвіствала нешта “старарэжымнае”, накшталт: “Алёша, ша! Возьми полтоном ниже, к чему Одессу-маму вспоминать?”

Мяне заўсёды здзіўляла, адкуль Чарлі Чаплін узяў гэты матыў, каб на яго аснове стварыць музыку для сваіх “Агнёў вялікага горада”? Можа, ад нейкага п’янага марачка-адэсіта ў партовым шынку?

Мы не звярталі на Нонку ўвагі. Ролік усё яшчэ быў ва ўладзе сваіх цяжкіх думак:

– На фронт цяпер трапіць – і думаць няма чаго. Бацькі падымуць хай. Зловяць, адправяць назад пад цёплы радзінны дах. Гэта яны ўмеюць.

– То што?

– А вось, кажуць, банды ў Заходняй Украіне ходзяць. Вось уцячы б, ды ў “ястрабкі”.

– Табе “ўцячы”, а мне, відаць, так і так гэтым займацца давядзецца. У сябе. Там, – сказаў я.

– Дый тут не дужа ўцячэш, – уздыхнуў Дзмітрэнка. – Вернуць і адтуль, як з фронту.

– Так, – сказаў я, – абклалі, як мядзведзяў. Выхаду, бадай што, і няма.

– Чаму няма? – загадкава ўсміхнуўся Ролік. – Як пашукаць, то заўсёды яго знойдзеш, выхад.

І раптам кінуў:

– Варочай, хлопцы, на Уладзімірскую. Пройдзем паўз універсітэт. – І толькі тут “звярнуў увагу” на Нонку. – Чаго ты цягнешся? Чаго цягнешся, кажу?

– А я не за вамі, сокіл ты мій, – Нонка ўсміхнулася краёчкам рота, паказаўшы некалькі снежных зубоў. – Я гуляю. Вуліца не твая. Куды хачу – туды іду.

Багдан шумна ўздыхнуў:

– Такая ўрэдная, зараза. Вось спаймаю неяк.

Нонка, відаць, слухала. Таму што амаль адразу пачала нешта ціха мармытаць, прыстукваць падэшвамі сандаляў, а потым перайшла на лёгкую, вельмі спрытную чачотку.

Ох, яблучко,

Ди їз Гапонії, –

Дівки з нашого двора,

Як півонії.

– Тожа мне півоня, – буркнуў Багдан. – Пустазелле ты. Піво-оня!

– Анягож!

– Ды кінь ты яе, хай хваліцца, – сказаў Жэнька.

Ох, яблучко,

Ди їз Гамерики, –

Хлопці з нашого двора,

Як вареники.

І растлумачыла:

– Такія тоўстыя, лянівыя, белыя, бы ў смятане.

– Ой, вушы надзяру, – сказаў Ролік.

– А ты спачатку наздагані.

Я ачухацца не паспеў, як Ролік нечакана вертануўся і кінуўся на гэтае злашкоднае стварэнне. Гэта было так нечакана, так бліскавічна, што я раз і назаўсёды зразумеў, якая імгненная рэакцыя, які імпэт тояцца ў гэтым нязграбным на выгляд целе.

Ён ужо выцягнуў руку, каб схапіць, але Нонка таксама крутанулася, выслізнула, і тут яе нібы з цецівы спусцілі: ляцела стралой, вялізнымі скачкамі, закінуўшы галаву, выпнуўшы ледзь абазначаныя грудзі. Шакаладныя ногі мільгалі з такой хуткасцю, што рухі іхнія, здавалася, цяжка было заўважыць. І хаця Раланд таксама бег так, як рэдка бегаюць хлопцы – амаль адразу стала ясна, што гэтую казу яму не дагнаць. Урэшце ён гучна затупаў нагамі на месцы і пайшоў назад.

– Чорта яе дагоніш, – прысаромлена сказаў ён. – Ляціць як куля. І на Падвальную адна ходзіць, і на яўбаз. Не баіцца. І ніводнаму з тамтэйшых хлопцаў яе ані разу злапаць не ўдалося.

...У густых шатах каштанаў стаяў пахмуры бронзавы Тарас і глядзеў на чырвоную каробку універсітэта. Толькі каробка ад яго і засталася. Агонь злізаў месцамі новую даваенную фарбу, і з-пад яе праступала старая, “бычыная кроў”, якой Мікола І калісьці загадаў пафарбаваць універсітэт “за мяцежны дух”: яскрава-чырвоная, нібы мокрая, як кроў.

Праз пустыя вачніцы акон мірна і ласкава ззяла сіняе неба канца ліпеня.

Дзверы – правал дзвярэй – і вокны ніжняга паверха былі густа заплецены калючым дротам.

– Мы сюды прыйдзем міны шукаць. І бомбы, – сказаў Ролік. – Яны ўжо такія, без стабілізатараў, без усяго. Але корпус і іншае ёсць. Мы выбухоўку выплавім у кіпетні, сфармуем, запалы ёсць. Мы ім уначы, каб ахвяр не было, учынім лазню... Яны, гады, на нашым участку схілу сабе штаб-пячору выкапалі. Часавыя ўвесь дзень стаяць.

І тут мы пачулі ззаду тупат. Азірнуліся і ўбачылі Нонку, якая ва ўсе лапаткі лупіла ў бок бульвара. Пасля да нас даляцеў скрогат, дробны звон, нейкае брынчанне.

– Трамвай! – крыкнуў Жэнька. – Во пашанцавала!

Мы прыўдарылі за Нонкай. Сапраўды, злева, страшна гайдаючыся, калоцячыся дробнымі дрыжыкамі, надыходзіў брынклівы, аблуплены трамвай. Нонка ўжо стаяла ў тамбуры і, подлая, прадавала зубы.

Мы беглі за трамваем, наздаганяючы яго, хапаліся за парэнчу, набіралі хуткасць і скакалі на падножку. Апошняму, Багдану, давялося падмагаць, падцягваючы за каўнер.

Трамвай гайдала так, што трэба было здзіўляцца, як ён

не зляціць з рэек. Мы крыху адсапліся.

– Хто пячору выкапаў? – спытаў я.

Ролік хмыкнуў.

– А чаму мы пыталі, з якой ты вуліцы? – насмешліва спытаў Жэнька. – Тут навокал усе нам ворагі. І з Падвальнай, і з Пірагоўскай, і з яўбаза. Мы тут адны. Як гусіты. Супраць усіх.

– Культурны, – сказаў я. – І часта ж яны вам у косткі даюць?

– Чаму? – прабасіў Багдан. – Мы часцей.

– Іх жа шмат. Столькі вуліц.

У Роліка быў крыху заклапочаны выгляд:

– Нас шэсць было. Іх дзесяць. Цяпер двох бацькі з Кіева звезлі. Адзін у больніцы. Крыху-крыху падарваўся. Ну, трох супраць дзесяцёх малавата. Яшчэ завербаваць аднекуль трэба. Ваенны тэрмін: “роўныя сілы”.

Трамвай набліжаўся да Крашчаціка, які ў гэтым месцы не быў разбураны. Нонка стаяла ля пярэдніх дзвярэй. Яна, дый усе мы і не падумалі браць білеты. У нас проста не было грошай, але мы рабілі выгляд, што грэбуем такой умоўнасцю, як білет. Кандуктары даўно і безнадзейна змірыліся з гэтым. А можа, ім проста было прыемна, што вось і падлеткі ў горадзе з’явіліся, што горад, значыцца, ажывае.

– Слухайце, хлопцы, – сказаў раптам Жэнька, – ёсць прапазіцыя, як спаймаць тую выжлачку. Прабіваемся наперад і, як пачнуць выходзіць, у штурханіне бяром пад руку. Скандаліць у тлуме не будзе. А як выйдзем – тут ужо яна – наша.

Мы з абыякавымі мінамі пачалі праціскацца наперад. Трамвай замаруджваў свой бег: закалаціліся, зазвінелі ацалелыя шыбы. Унутрана мы трыумфавалі. Ну і задамо мы зараз ёй дыхту! Не балюча, а так, каб ведала, як

смяяцца з вышэйшай пароды.

Чорта з два!

Трамвай яшчэ ляцеў ваўсю, але яна, відаць, заўважыла наш дэмарш, спакойна адсунула дзверы, узялася за парэнчу і, спінаю назад, як хлопец, як сапраўдны ас гэтай справы, скочыла на брук. Прабегла метраў дзесяць і, па крывой, выскачыла на тратуар, адкуль і паказала нам ружовы, доўгі, вельмі ж агідны язык.

Нас пранесла ўжо метраў на трыццаць, і скакаць цяпер не было сэнсу. Усё адно не дагоніш. А Нонка ўжо кінулася бегчы, каб не адстаць ад трамвая, не згубіць нас.

– Во, чорт! – бурчаў Багдан. – Во, халера! Во, чартоўка! Змяюка гэткая!

– Так, – сказаў Ролік. – Што ні кажыце, хлопцы, а нешта ў гэтай заразіне ёсць. Хоць і дзяўчо.

Мы вылезлі – Нонка была па-ранейшаму метрах у трыццаці ад нас.

І тут здарылася тое, чаго я ні дагэтуль і ні пасля не дазваляў сабе. Стараўся, ва ўсякім разе, рабіць тое, што зрабіў тады, але не такімі метадамі.

На рагу бульвара і Крашчаціка – я яшчэ здалёк, носам, пачуў гэта – быў хлебны магазін. Цёплы, добры, самы прыемны на свеце пах гарачага, свежага хлеба ляцеў адтуль. Пахнула спелай нівай пад сонцам, млынам, калі з-пад жорнаў зграбаюць гусіным крылом у мяхі рэшткі мукі, боханамі, што астываюць пад ручнікамі – і так прыемна падлезці пад ручнік і адкалупнуць збоку шорсткую гарачую скарынку, якая драпае дзясны, або і адрэзаць скібку, пасаліць яе шэрай буйнай сырой соллю, што храбусціць на зубах. І з’есці.

Нам па картачках належала чатырыста грамаў хлеба на дзень. У правінцыі на карткі больш нічога не давалі, і гэтага было мала, дужа мала. І ўсё ж ніхто з гэтай прычыны не ныў. Ведалі: даць болей проста немагчыма,

калі хочам дабіць гэтую ненавідную свалоту, давесці справу да сапраўднага канца.

Але тут здарылася тое, што абразіла нас, падлеткаў, да глыбіні душы. Дарослыя, праходзячы, усміхаліся або паціскалі плячамі, а мы стаялі, як саляныя слупы, уражаныя, пакрыўджаныя. З нас нібы насмяяліся, абняславілі, аганьбавалі. І, галоўнае, не толькі з нас, а і з усіх гэтых нясытых людзей, якія мужна, аддана рабілі сваю справу і не скардзіліся.

Не ведаю, ці дурань быў дырэктар, ці начальства ў яго было дурное. Але паабапал дзвярэй віселі дзве вялізныя рэкламы на шкле. На абедзвюх былі тоўстыя румяныя пекары ў белых халатах і каўпаках.

Яны прытанцоўвалі, і раты іхнія былі расцягнуты ў ідыёцкай усмешцы, а на расстаўленых пальцах правай рукі яны неслі падносы з пляцёнкамі – халамі, рагалікамі, плюшкамі, франзолямі, батонамі і іншым такім. А пад пекарамі было напісана такое:

“Качество хал выше похвал”

І яшчэ:

“Пополнеть скорее чтобы, надо есть побольше сдобы”

– Т-так.

Я зірнуў на Роліка і ўбачыў, што ў таго дрыжаць ноздры.

– С-свалота.

У руцэ ягонай я заўважыў досыць вялікі ўламак цагліны. І тады я, сам не ведаючы нашто, нахіліўся і падабраў другі.

– Ты ў левую, – праз зубы сказаў Дзмітрэнка.

...Дзынкнула, пасыпалася на тратуар шкло. Сівы мужчына на пратэзе кінуў погляд у наш бок і ўбачыў, як мы схаваліся ў бліжнім пад’ездзе.

З дзвярэй магазіна выбег дзядзька, падобны на “нябожчычкаў”-пекараў. Кінуўся да сівога, нешта загаварыў, зажэстыкуляваў.

– Выдасць зараз, – сказаў Жэнька. – Цікаемо, хлопцы.

І тут чалавек... паказаў рукою на праспект і павёў ёю направа. “Пекар” кінуўся туды, а дзядзька накіраваўся проста да нашага сховішча. Дыбаў, як жораў. Стаў, углядаючыся ў паўцемру:

– Гэй, шалапуты, вісусы, вылазь!

– А што мы? – забубнеў Багдан.

– Канчай, – сказаў Ролік, – мы, мы. Ясна, што мы.

І выйшаў на святло.

Сівы доўга разглядаў яго, нават узяў за патыліцу, закінуў галаву і паглядзеў у вочы. Потым пасварыўся пальцам і раптам... усміхнуўся:

– Ну што, наваявалі? Майно дзяржаўнае пабілі, бандзюкі. Закурыў:

– А ўвогуле нішто. Гэта ж столькі людзей хадзіла, і ніхто каменем па гэтай брыдзе не трахнуў... Толькі, хлопцы, гэта ўсё ж не метад: каменем. Словам трэба, дзеяннем дурасць біць. Маладыя вы, нецярплівыя. А можа, і... Ну, бяжыце сабе.

Мы пабеглі. І толькі калі ўскочылі ў руіны, зразумелі, што магло з намі здарыцца.

Так-сяк адсапліся.

– А ты... малайчына, – буркнуў Багдан.

– А я ж казаў, хлопцы, што рашучы, – загарэўся Жэнька. – Чаго б ён да нас на адхон лез? Маглі ж бы і карак натаўчы ўтрох. А камень як схапіў!..

– Камень я схапіў па дурасці. Гэта не работа. А ты з чаго так азвярэў, Раланд?

І пашкадаваў, што задаў пытанне. Вочы новага сябра, у першы і ў апошні раз, што я яго ведаў, чорныя, бліскучыя вочы былі каламутна-шызыя ад ярасці. Нібы плеўка засцілала іх, нібы дымка. Такая, якая бывае на чорным вінаградзе.

– Хлусню ненавіджу, – выціснуў ён. – Калі брэшуць – ненавіджу.

– А яшчэ чаго ты ненавідзіш? – іранічна спытаў Багдан.

– Несправядлівасць ненавіджу, – хлопца нібы крыху адпусціла, і нечакана ён усміхнуўся ранейшай добрай, белазубай усмешкай. – Хопіць ужо. Занадта хлеб добра пахнуў. І людзі ідуць і глядзяць. Не, хлопцы, гэта мы добра зрабілі. А і сапраўды, пад’есці б чаго.

– Съешьте эти тартинки, мистер Дмитренко, – сказаў Кульба. – И выпейте стакан этого доброго старого кларета. Это подкрепит ваши силы.

Мы зарагаталі.

– Кларэт – кларэтам, а падмацавацца б трэба, – сказаў Багдан.

– Стоп! – узняў руку Ролік. – У руіны, хлопцы.

Праз нейкую хвіліну мы сядзелі ў былым “двары” разнесенага ўдруз дома. Двор увесь зарос вялізнымі, у паўтара чалавечых роста лопухамі, якія даўно пайшлі ў ствол. На вяршынях ствалоў вожыкамі прымасціліся дзяды, якія так зручна ляпіць знаёмым у спіны, здаравенныя дзяды, зялёныя, з малінавымі шапачкамі.

Мы лупілі гэтыя ствалы з самага нізу, здзіралі з іх скуру і агалялі белую пругкую мякаць.

– Гэх, солі б, – уздыхнуў Жэнька. – Каб яшчэ соль, дык гэта ўвогуле было б поэзі. Наслаждзец суцэльны.

Ролік выцягнуў з-пад сто разоў мытай футболкі бруднаваты вузлік:

– Знойдзем і соль.

Праз хвіліну мы мачалі лопухавыя сцябліны ў буйную соль і аплятаі так, што за вушамі пішчала.

– Эх, каб гэта яшчэ хлеба, – уздыхнуў Багдан.

– Распанеў, – пырснуў Жэнька, – а мо вашамосць з’ела б труфеляў з анчоўсамі?

– Ну вось, – сказаў урэшце Ролік. – А цяпер дэсерт. Той, што за гумном.

Вылезлі мы з руінаў толькі тады, калі напалову абдзерлі шаўковіцу, якая расла тут жа, у закутку між муроў, што зберагліся нейкім дзівам. Раты ў нас былі чорныя, але прынамсі хаця не так смактала ў жываце.

– Набарабаніліся, – залупіўшы футболку і ляскаючы сябе па загарэлым пузе, сказаў Ролік. – Ну, цяпер і ў дарогу можна. І ведаеце, якую мы яшчэ даброту атрымалі? Га?

– Нонкі няма! – з захапленнем гікнуў Жэнька.

– То ж бо! Як да камянёў, так іхняга племя з сабакамі не знойдзеш.

Мы падышлі да трамвайных рэек. Пасярэдзіне Крашчаціка была ачышчана вузкая палоска дарогі, амаль сцежка. І на рэйках стаяў куртаты трамвайчык, “запрэжаны” ў платформу. Платформа была загружана бітай цэглай, брыламі гэтай самай цэглы і ўламкамі бетону, з якога змеямі тырчала ржавая пакручаная арматура,

– Хлопцы, – сказаў Дзмітрэнка. – Як толькі зазвоніць – чапляйся. Чаго нам аж да плошчы Калініна пешшу тупаць.

...Трамвай крануў з месца. І паплылі, паплылі, паплылі перад намі віды, адзін жахлівей за другі.

Дамы, падобныя да выветраных скалаў у пустэльні,

страшныя, немыя, як пачварныя старажытныя замкі. Бетонныя брылы хістаюцца на арматуры, ледзь наляціць вецер. Патокі друзу, жвіру і пяску сплываюць між іх. Дамы, разбітыя ўшчэнт, і дамы, разрэзаныя, як пірог, і таму яшчэ больш страшныя, з рэшткамі шпалераў на сценах, з перакінутым, разбітым раялем. Дамы, яшчэ зусім нядаўна жывыя і цёплыя, а цяпер – мёртвыя шкілеты былога дабрабыту, радасці, любові да дзяцей.

Мы маўчалі. Нам было кепска, як ніколі.

– А кандзіцерскую на тым рагу памятаеш? – спытаў Жэнька. – Дзве трубачкі і вады з сіропам колькі хочаш: і апельсінавай, і яблычнай, і…

– Змоўч, – глухім голасам сказаў Ролік. – Тут жыць болей немагчыма. Не таму, што немагчыма, а… з сораму потым здохнеш, вось што. І калі сорам гэты ў нас яшчэ не зусім прапаў, то чым хутчэй мы задуманае зробім – тым лепей. Біць за гэта трэба, аж пакуль жоўцю рыгаць не пачнуць.

Памаўчаў.

– Наконт шаўковіцы. Трэба і яе набраць і насушыць у запас. На лопухах не выедзеш. У лаўры, ля падземнага хода, яе – гай! Дарослыя, так званыя, туды не лазяць. А мужыкоў нашага ўзросту там, відаць, чорт ма! На даху сушыць будзем.

– Нішто прыдумка, – буркнуў Багдан.

Платформа раптам спынілася, і не паспелі мы спахапіцца, як над яе краем з’явілася, нібы выплыла поўня, круглае чырвонае аблічча з рудымі запарожскімі вусамі.

– Т-та-ак, – сказала поўня. – А я вязу дый думаю – а хто гэта ў мяне, а што гэта за вераб’і на платформе цывікаюць? Аж гэта паны Ракфелеры надыбалі ўласны трамвай. Міла. Ну, і куды паедзем? На звалку, куды я гэты друз адводжу? Або проста ў КПЗ?

Мы злезлі з платформы і пачалі перамінацца з нагі на

нагу.

– Гм. Чаго вы топчацеся? Чаго? Вы што, мядзведзі ў клетцы? Я ж чалавечай мовай кажу: надыбалі трамвай, то куды везці?

Першы акрыяў Жэнька. Ступіў шаг наперад і гжэчна пакланіўся:

– Прабачце, мілорд. Але не біць жа нам пяты па такім дрэнным бруку? Ну, мы і скарысталіся з гэтай карэты, якая дзяржаўная, а значыць, і наша. Аб чым крык? Калі справа ў аплаце, то атрымаеце па чэку ў банку Ракфелераў. Маім банку.

Важаты літаральна анямеў ад гэткага нахабства.

– Вы... Вы... Акыш!

– Якое, аднак, дзікунства цэй украінскі народ, – сказаў Ролік. – Ач, він навіть нэ знае, що такэ чэк.

Невядома, чым бы ўсё гэта скончылася, але тут з-за брылы скочыла даўганогая запыленая істота, крутнулася пад рукамі важатага, прабегла паўз нас і спынілася на бяспечнай адлегласці.

– Божа, – толькі і сказалі ў адзін голас важаты і Ролік. – Божа!

– Што ж, вы думаеце, я не ведала, як вы дабірацімецеся? – хіхікнула Нонка. – Раз на Дніпро, то іншай дарогі вам няма.

Важаты махнуў рукой. Мы змрочна папляліся да Купецкага саду.

– Слухай, – сказаў Ролік. – Што ты цягаешся за намі? Хто цябе прасіў, зараза? Сумленне ты маеш?

– Маю, – нявінна сказала яна.

– Не, – сказаў Жэнька, – я ўжо ніколі ад яе не адвяжуся. Я пайду ў кіно – яна будзе лупіцца на мяне з экрана.

Буду чытаць кнігу – гэта будзе кніга пра яе. Я буду паміраць – я н а будзе абціраць мне лоб і чытаць нада мною малітвы. А калі я здохну і буду стаяць перад уваходам у пекла – першая, каго я там убачу – гэта зноў будзе яна. І яна возьме мяне пад руку, каб праскочыць са мною і не адвязацца ўжо ніколі, ніколі.

Мы мінулі кінатэатр “Паўлін” (гэта мы яго так назвалі) з яго вясёлкавай мазаікай і паныла папляліся алеямі. Ролік убачыў, што войска ягонае павесіла нос і мае страшэнную патрэбу ў нечым такім, што ўзбадзёрыла б яго. Віна мы тады не пілі, а нават каб і прыйшла нам у галаву такая фантазія, яна б ніколі не стала рэальнасцю з-за адсутнасці грошай. Патрэбен быў жарт.

Наводдаль сядзеў на лаўцы нейкі афіцэр. Ролік пачухаў патыліцу:

– Вось, што хлопцы. Выпрабуем, якія нервы ў гэтых... дарослых? А то ваяваць мы для іх маленькія, помсціць – маленькія, подзвігі рабіць – маленькія. Вялікія мы толькі, калі двойкі хапаем ці насваволім. Вялікія мы толькі цэглу на суботніках цягаць. То што, зробім?

– Як? – спытаў Багдан.

– А вось так. Як толькі мы падыходзім да лаўкі – вы па майму сігналу строга ў адну секунду выкрыкваеце кожны адно слова. Ты, Багдане, “ачы”, ты, Жэнька, “пічы”... Э-э, хлопцы, стоп! Аднаго чалавека не хапае.

– Ды, можа, і без аднаго? – спытаў я.

– Не, брат, эфект не той будзе, – Ролік насуплена ўзважваў нешта і раптам крыкнуў Нонцы. – Гэй, хадзі сюды! Ну, хадзі, каму я кажу? Не бойся, дзерці не будзем. Ну, я табе кажу – не будзем. Слова! – І, нібы просячы прабачэння, ціха сказаў: – Усё адно ж не адвяжацца, чума гэткая. Хай ужо ідзе побач, дідько лысы з ёю. .

Нонка падышла.

– То вось. Тады зробім перастаноўку. Ты, Жэнька, кажы

“ачы”. Я кажу “пічы”. Ты, Нонка, “спічкі”, ты, Василько, “яшчыкі”. А Багдан як самы басавіты хай крычыць “хр-рашч”.

– А што будзе? – спытала Нонка.

– Усё гэта сальецца ў адно. А ў што – самі пабачыце. Мы параўняліся з лаўкай. Ваенны, лейтэнант, сядзеў і чытаў газету.

– Раз. Два. Тры!

І тут здарылася дзіўнае. Як удар перуна, над паловай саду грымнула жудаснае, нібы гэта зрабіў Гарганцюа:

– Апы-чы-і-хр-і-ашч!!!

Смачны чох, ад якога як не разрываюцца барабанныя перапонкі і ў таго, хто чхае, і ў тых, хто побач. Толькі чох пасілены ў тысячу разоў.

Ваенны здрыгануўся, і тады Ролік пакланіўся і высокім урачыстым голасам, з халаднаватай перабольшанай ветлівасцю сказаў:

– Будзьце здаровы.

Мы гатовыя былі задаць лататы, але нечакана для нас ваенны зарагатаў. У яго з вачэй цяклі слёзы, і ён толькі паўтараў:

– Ну, архараўцы, ну, залатая рота, ну, хуліганнё.

Нельга не зарагатаць самім у адказ на такі смех.

...Калі адсмяяліся, Жэнька, насмеліўшыся, сказаў:

– Таварыш лейтэнант, пакажыце наган.

Лейтэнант здалёк паказаў.

– Гэта і не наган зусім, а “вальтэр”, – сказаў Раланд. – Няўдача – ты і ёсць няўдача, цюця – ты і ёсць цюця. Лопух.

– Правільна, – сказаў лейтэнант. – “Вальтэр”. Трафейны. Мы паселі вакол яго на траве.

– Слухайце, таварыш лейтэнант, – сказаў Ролік, – вось мы тут спрачаліся, ці патрэбныя на фронце рукі? Якія страляць умеюць?

– Яшчэ як.

– То чаму тады...

– Ясна. Чаму маці-Радзіма грэбуе такімі магутнымі рукамі, як вашы? А таму, што і без вас рук хопіць.

– Я ў партызанах быў у сорак першым, – сказаў я. – Тады, значыць, не хапала, а зараз...

– Тады нявыкрутка была. Проста трапіў ты ў такое становішча. А цяпер нашто ж?

Руіны ляжалі пад намі. Як вока сягае, мёртвы лес руін.

– Мы шмат хто яшчэ памром, – раптам сказаў лейтэнант. – Калі, скажам, і вам аж да нямогі таго самага хочацца – хто ж тады гэтую праказу, лішаі гэтыя з зямлі саскрабе, хто яе прыкрасіць? І потым, вы думаеце, мы іх пад корань звядзём? Будзем старацца, але нешта не дужа верыцца. Так што хто будзе сачыць, каб у гэтага рака метастазаў не было... Дурні вы, дурні. Мы самае важлівае аддаём вам, а ў вас вочы, як у бычкоў крывёю наліліся і...

Ролік махнуў рукой.

– А-а, зноў тая песня. А нам толькі б да іх дарвацца...

– Ну, і чаго ж бы гэта ты так хацеў дарвацца?

– У кожнага з нас тут свае прычыны. У мяне бандыты брата павесілі, але тут... Ну, пра сябе не буду... Унь няхай скажа... ну хаця Васілько.

– У мяне гэтых прычын сотня, – буркнуў я. – Ну, я таксама толькі адну скажу. Братаву маю немцы ў лесе

спаймалі з вядром солі. Ясна, куды соль. Лупілі тыдзень. Не спіна, а... А яна ціхая была, стрэлаў баялася, кіно з пацалункамі гэтымі саплівымі любіла. Аж плача, бывала. Але тут ані слова... Цётцы спатканне дазволілі. І даведалася яна, што ніхто іх, вязняў, не лячыў, а братаву лячылі. Спіна – адна рана. І ў ране гэтай чэрві завяліся. То гэтыя “дзеля дэзінфекцыі” ёй спіну соллю пасыпалі, той, што яна ў лес несла... На наступнае спатканне цётка прынесла ёй сарочку, а тыя кажуць: “Сваячкі вашай няма, вывезлі...” Ведаем мы, куды яе вывезлі.

Лейтэнант узяў мяне за падбародак, паглядзеў у вочы.

– Ну вось, хлопец, і адказ. Такія, як ты, страшэнна патрэбныя будуць. Як памяць. Сёй-той можа і забудзе, бо на свае вочы не бачыў. А ты не забудзеш. І ўжо ніколі спакойна не заснеш. Цень гэтага пабачыш – у званы біць пачнеш. Пах адчуеш – не супакоішся, пакуль не торкнеш усіх носам... А ты кажаш.

Устаў.

– Кіньце глупствы. Вам, магчыма, для жыцця больш мужнасці спатрэбіцца, чым нам для смерці.

III.

Мы ляжалі на гарачым пяску, і мяне ўсяго калаціла. Не ад холаду, ад страшэннага нервовага напружання, якое я толькі што перажыў. Ногі ледзь не курчыла, жывот сутаргава ўздрыгваў.

Дняпро каціў ля нашых ног свае плыні, а непадалёк узвышаліся з вады каменныя быкі старога ланцуговага моста, знішчанага вайной. І унь з таго быка я толькі што скокнуў.

Мяне аж пацёпвала, калі я ўспамінаў, як я лез, чапляючыся за кожную няроўнасць, за кожную выбоіну ў каменнай кладцы. І як стаяў наверсе, і калені

дрыжалі, і я разумеў, што злезці не ўдасца. А пада мною Дняпро імкліва рухаў зялёную, шкляную, цяжкую плынь, і хлопцы ўнізе былі з напарстак… ух ты, божа мой!

І як зразумеў, што яшчэ хвіліна і я ніколі не скочу і не злезу… І скочыў салдацікам, і, праз стагоддзі, увайшоў у ваду, і адразу падкурчыў ногі, і ўсё адно мяне так доўга несла да паверхні і паветра, што я ледзь не захлынуўся, а Дняпро цягнуў мяне за ногі, заносіў убок, кідаў.

Я і скочыў толькі таму, што хлопцы глядзелі. Такое са мною ўжо было. На Урале. Там рака Ірэнь бегла, сціснутая высачэзнымі скаламі, як мурамі, і са скалы на скалу быў перакінуты канатны мост. Я пабіўся аб заклад, што скокну з яго. Дваццаць пяць метраў. І ўзлез. І зразумеў, што не здолею. І збіраўся ўжо злезці. Але тут з абодвух канцоў падышлі да моста дзве нашыя дзяўчачыя брыгады. І з адною была выхавацелька. А мы купаліся, ясна ж, без ніякіх плавак. Я ўявіў сабе, як яны сыдуцца ля мяне, і што з гэтага будзе, і як давядзецца, скурчыўшыся, сядзець на кукішках, а то і проста стаяць, прыкрываючы сорам – і скокнуў, бо ганьба была страшнейшая нават за смерць.

Вось так і тут.

– Малайчына, – сказаў Ролік. – Я чатыры разы спускаўся, пакуль не наважыўся.

– А я з другога разу, – выскачыла Нонка.

– Ну, расхвасталася, – сказаў Багдан. – Вечна свае тры грошы.

– Чаму? Яна праўду кажа, – сказаў Ролік.

– Гэта таму, што дзяўчо бязмозглае. Небяспекі яны не разумеюць.

Нонка раптам брыкнула Багдана нагою і, калі ён схапіў яе, пачала малаціць яго кулачкамі па грудзях, па галаве, паўсюль. Багдан апешыў.

– Кінь яе, – сказаў Раланд.

– Ды ўжо... сам кінуў.

– Малайчына ты, – паўтарыў Дзмітрэнка. – І трэба нам – як вы думаеце, казакі-малойцы? – прыняць яго ў наш курынь.

– Прыняць, прыняць.

– А раз так, то можна яму і таямніцу раскрыць. План такі... Спачатку іхнюю штаб-пячору падарваць. Пасля іх, гадаўцаў, раскалашмаціць. А то заганарыліся занадта, аднному праз іхнюю зону хаця й не хадзі. Паставіць іх на месца, загартавацца, вопыт прыдбаць, а пасля – ён зрабіў эфектную паўзу – уцякаць на Заходнюю Украіну. Там па лясах яшчэ і паліцэйскія атрады блукаюць, і... Гадоў прыбавім, дый...

– Не возьмуць.

– Самі возьмемся. Свой атрад. Ды ты зразумей. Ну, сорам жа глядзець, ну, гэта ж усё жыццё сябе паважаць не будзеш, калі прыйдзеш на гатовенькае.

– А зброю што, з калена выламім?

– Ёсць зброя. Ведаю дзе. Не даходзячы да Цялічкі, амаль ля Дняпра, яры і слупы пясчанікавыя. Там нямецкія кропкі былі. Абарона. Думалі, відаць, што нашы могуць і там фарсіраваць раку. А пасля давялося ім уцякаць... Я ўжо сёе-тое знайшоў.. Пакуль што мы туды хадзіць не будзем – гэтыя гады з Падвальнай хвастамі за намі ходзяць. А за пару дзён да ўцёкаў пойдзем, возьмем, дагледзім, і хай яны нам тады солі... І гэта яшчэ лепей, што самі, сваім атрадам. Ніякай гэтай дарослай нудоты, натацый, ніякага гэтага дзярма.

Гэта была не проста спакуслівая прапанова. Гэта было паветра, будучыня, спаўненне той мары, якой я жыў тры гады.

– Я з вамі, хлопцы, – сказаў я.

– Дабрача, – сказаў Раланд. – Займелі, значыцца, і беларуса. Я думаю, цяпер трэба і іншых завербаваць, каб, значыцца, інтэрнацыянал.

– У Вялікай Айчыннай вайне дружба народаў сыграла выключную ролю, – паважна сказаў Жэнька.

Як заўсёды, нельга было зразумець, усур’ёз ён гаворыць ці дзяцініцца.

– Прахвесар, – сказаў Ролік. – Ясна, што ўсёй хеўрай каго хочаш біць лягчэй. Дружба народаў, як дзядзька кажа... Рашаючы фактар. Нібыта без ягоных слоў гэта невядома.

– Ён нічога, твой дзядзька, – сказаў Багдан.

– Зануда ён, мой дзядзька. Зануда цара нябеснага. Як пачне – ну, дзячок без царквы: “Маладое пакаленне... Ду-ду-ду, ду-ду-ду”. Мне як ён нудзіць пачне, то кожную хвіліну ў нужнік бегчы хочацца... па малой патрэбе.

IV.

Мы прабіраліся “ў разведку”. Ішлі па дахах, спускаліся пажарнымі лесвіцамі ў вузкія цясніны між глухіх муроў, караскаліся на змарнелыя без сонца каштаны і скакалі з іхніх галін на нейкія дрывотні і пунькі. Краліся вельмі асцярожна, бо гэта ўжо была дзяржава хлопцаў з Падвальнай.

Перад апошняй перабежкай селі крыху адпачыць між кастрамі нейкіх дроў.

– То нашто ўсё ж іх біць? – спытаў я. – Можа, лепей бы з сабою ўзяць?

Хлопцы пераглянуліся. Багдан нават гыгыкнуў.

– Фашысты, – неахвотна сказаў Ролік.

– Ды вы што, хлопцы, падурнелі?

– А вось хадзем, паглядзіш.

Некалькі разоў у жыцці мне даводзілася бачыць расстрэлы. Калі быў сувязным. Розныя, яны былі ў нечым страшэнна падобныя. Я нават ведаў, чым: пачуццём страшнай безнадзейнасці, адчуваннем уласнага бяссілля, калі нянавісць, здаецца, вось-вось задушыць цябе. Крывёю, якой захлынаюцца тыя, моташнасцю і нудотай, якія горка і ядуча падступаюць да тваёй глоткі.

...Вось пад Дубішчам людзі стаяць на самым краі каркаломнага ўрвішча над Дняпром. Зараз грымнуць стрэлы, і нават толькі параненыя будуць шмат разоў грукацца аб выступы стромы і ўпадуць на жвір унізе ўжо мёртвыя.

А вось барак дарожных рабочых-яўрэяў. Нехта зрабіў дыверсію ў пяці кіламетрах адсюль. І, зрываючы злосць, урываюцца на пляцоўку перад баракам матацыклы, і б’е, б’е кулямёт, і людзі падаюць, падаюць...

А вось шэры двор. Тры глухія муры ў выглядзе літары “П”, У іх адны дзверы і пара забраных кратамі акон у сутарэнне. Ля дзвярэй пажарная лесвіца. З чацвёртага боку двара – узгорак, зарослы акацыяй, глогам і бур’яном.

Такі сабе змрочны, моцна затравелы двор. Толькі каля аднаго мура невялікі кавалак асфальту з канаўкай (відаць, зрабілі калісьці, каб вада з даўно неіснуючай рыны не плыла ў падвальныя вокны). І на гэтым лапіку стаіць чалавек, дзяўчынка-падлетак. А ў некалькіх кроках ад яе – чацвёра невысокіх чалавекаў са стрэльбамі ў руках.

– Імем закона, – далятаюць да мяне словы, – прысуджаецца... за злачынныя...

У мяне пачынаюць гарэць шчокі. У вочы нібы пяску нехта насыпаў. Я столькі разоў бачыў такое, стоячы ў натоўпе, які сагналі на месца страты, або, калі спазніўся, седзячы ў кустах, без сілы, а галоўнае без

права дапамагчы.

Тая, каго расстрэльваюць, дастае нешта з кішэнькі дарослай кофты і пачынае есці.

– Хопіць табе жэрці, швайн, – крычыць бялявы – галава канвою.

– Я хлеб з маргарынам, – адказвае з-пад мура галасок.

– А, ферфлюхунг! Ферфлюхтэ ўкраінішэ швайнэ! Да мура!

Дзяўчо пакорліва паварочваецца аблічча да мура. Канвой бярэ карабіны на руку і падраўноўвае штыхі. Усё як трэба. Усё, як належыць рабіць такое ў жыцці.

– Аддзяленне-е!..

Кулакі мае сціскаюцца... Я ўжо не магу, не магу яшчэ раз бачыць гэта...

...І тут на маё плячо кладзецца рука.

– Бачыў? – пытае Ролік. – Вось гэта ў іх заўсёды падобныя гульні. На свае вочы, відаць, такога не бачылі. Каб у жыцці. Смажаны певень іх яшчэ ў азадак не дзюбнуў... М-мамчы-ны сынкі.

“Начальнік канвою” не паспеў апусціць руку. Праз зарасці, праз бур’ян з крыкам “ур-ра-а!” пасыпалі на месца пакарання падлеткі. Чалавек восем. Наперадзе бег гнуткі невысокі хлопец. з шалёнымі вачамі і рудаватым чубам.

– Гнат, – з нянавісцю сказаў Жэнька, – дрэнь паскудная! Гніляк!

– Каб жа яшчэ толькі дрэнь, – сказаў Ролік. – Шкодная дрэнь. Дрэнь, якую хлебам не кармі, а дай іншага ў паняверцы патрымаць.

На пляцоўцы двара кіпела бойка. Мы ляжалі на даху дрывотні і назіралі. Біліся і тыя, і іншыя някепска, але

неяк занадта ўжо... ну, па правілах, ці што. Занадта па-гарадскому. Хай сабе б’юцца.

Не біўся толькі адзін дужа высокі хлапчына. Белы бландзін з правільнымі, крыху, можа, занадта суровымі рысамі аблічча. Як убачыў, што робіцца ў двары – так і адышоў, сеў на нейкую скрынку, глядзеў.

Урэшце супраціўленне “карнікаў” было зломлена, і яны кінуліся ўцякаць. Два “інсургенты” кінуліся за імі ў пагоню. На пляцоўцы засталіся Гнат, чацвёра яго ваякаў, бялявы хлопец і дзяўчынка.

Расхрыстаны Гнат, відаць, ашалеў ад бойкі. Вочы блішчалі, твар быў узнёсла-радасны, трохі шалёны:

– Мы цябе адбілі, Лізка. Але не думай, што дзеля тваіх гожых вачэй. Па дадзеных нашай разведкі ты пайшла на чорную здраду, выдала нашы планы і намеры ворагу. Мы адбілі цябе, каб судзіць нашым судом, нашым трыбуналам. Смерць здраднікам.

Ён, відаць, яшчэ не астыў пасля бойкі; шал усё яшчэ жыў у яго вачах. Дзе там было нешта меркаваць, узважваць, стрымлівацца.

– Смерць!

І ён рэзка штурхнуў дзяўчынку прыкладам “карабіна” між худзенькіх лапатак. Тая ўсё яшчэ трымала ў руцэ хлеб, і ад штуршка хлеб гэты выпаў. Упаў на зямлю. Па закону паскудстваў прыроды, ясна ж, маргарынам уніз.

І тут дзяўчо заплакала. Бязгучна. Толькі трэсліся худзенькія лапаткі. А я глядзеў на гэта і не разумеў, што я ўжо стаю на поўны рост.

– Не чапай, – шапянуў Жэнька.– Пасля. Іх замнога.

– Нічога не замнога,– кінуў Ролік.– Ты што ж, кожны раз вось так будзеш?

Мы скочылі з даху дрывотні. Затрашчаў пад нашымі нагамі бур’ян. Мы бачылі, што ў іх “карабіны”, якія хаця

і не страляюць, але б’юць някепска... па галаве, але мы не зважалі на гэта.

Вярталася пагоня – нам і на гэта было напляваць. Уся нянавісць, якую мы гадамі запасілі і таілі ў сэрцы – уся яна нібы адразу выплюхнулася ў прыпадку шалёнага гневу супраць гэтых... што гуляюць у гульні, якіх не павінен дазваляць сабе нават дзесяцігадовы мужчына, калі ён прадчувае ў сабе чалавека. Ужо не кажучы пра пятнаццацігадовых.

Мы былі здатныя на ўсё, і яны, відаць, зразумелі гэта. Калі вораг здатны на ўсё – аж да зубоў, – мужнасць можа падупасці нават у самага загартаванага. Што ўжо казаць пра гэтых?!

Толькі непакой і няўпэўненасць у іхніх вачах крыху ўраўнавалі нашы сілы: чатырох супраць сямёх (бялявы хлопец па-ранейшаму стаяў убаку).

Мы ўдзерліся ў іхні “строй” зусім бяспамятныя, ашалелыя ад ярасці. Амаль адразу я атрымаў касы ўдар карабінам па галаве. Усё паплыло ў маіх вачах, але я паспеў выдраць гэтую “зброю” з рук праціўніка і аперазаць яго па спіне. Пасля – другога, пасля – зноў першага, які на гэты раз зваліўся. Праз чырвоны туман, што засцілаў вочы, я ўбачыў, як Ролік б’ецца з трыма, кінуўся яму на дапамогу, зваліў цераз калена аднаго з ворагаў, навесіў другому. Не ведаю, як іншыя, але я не адчуваў удараў, якія падалі на мяне. Я ператварыўся ў машыыу, якая малоціць.

І ўсё ж нам давялося б дрэнна. Я ўбачыў, што Жэнька ўжо ляжыць, трымаючыся за нос, што Ролік, на якога зноў населі тры ворагі, знемагае, што Гнат ірвецца да яго, махаючы доўбняй карабіна.

Нам давялося б дрэнна, каб не раптоўная дапамога. Бялявы раптам устаў, крэкнуў і, плюнуўшы ў далонь, кінуўся ў самую гушчу бойкі.

Прарваўся да Гната, захапіў ззаду ў лакцявы сугіб ягоную шыю, ірвануў назад, выдзер з рук карабін. У

наступны момант – мы ахнуць не паспелі – бялявы ўпаў на спіну, а Гнат узляцеў, перакуліўся ў паветры і цяжка, як мех, гэкнуўся аб зямлю. Але яшчэ раней чым ён упаў, нечаканы саюзнік быў на нагах і рассыпаў удары так, што за ім цяжка было сачыць. Не ведаю як хто, але я ажыў душой. Думаю, што і астатнія таксама. Таму што праз пару хвілін мы ўжо, цюгакаючы, гналі ворага праз бур’ян і хмызы, душачы ў зародышы ўсе спробы супраціўлення.

Бялявы бег за Гнатам і часам паддаваў яму хуткасці спрытным, усёй падэшвай, выспяткам у мяккае месца.

– Цю-га! Цю-га!

– Расстрэл, бачыце? Дзяўчат, бачыце? На табе!

Поле бою засталося за намі. Вораг спыніўся здалёк, на ўзгорку, і адтуль сыпаў бяссілымі пагрозамі, нібы дзяўкаў. Мы вярнуліся на пляцоўку двара. Стаялі і разглядалі бялявага. Вельмі насцярожана. Дый ён, па ўсім відаць, нічога добрага не чакаў. Законы вулічнай варожасці былі несумесныя са здаровым сэнсам.

Агрэсіўны Багдан нават узняў руку, намерваючыся “прыварыць”, але бялявы перахапіў яе і сціснуў запясце:

– Н-ну.

– Кінь яго, – сказаў Ролік. – Ты з Падвальнай?

– Угу.

Зноў нядобрая дуэль вачэй. Неасцярожнае слова і...

Лізка падышла да незнаёмага і стала побач з ім. Яна ўжо не плакала, а толькі перарывіста ўздыхала. Як дзеці пасля слёз. І, дзіўна, гэты яе ўчынак і ўспамін пра бутэрброд з маргарынам нібы прыглушылі варожасць.

– То чаго тады за іх біцца не стаў? – спытаў я.

– Абрыдла. Гуляць мне з імі не выпадае. Як з

маленькімі. Ну і гульні іхнія. Крыві не бачылі… І Лізку пакрыўдзілі… Не плач, ну, не плач, дурнічка.

– А яшчэ?

– А яшчэ па-нямецку брыду розную гавораць. Каб жа хаця ўмелі.

– Цябе зваць як? – спытаў Ролік.

– Карл Канецкі.

– Карло? – на ўкраінскі манер спытаў Раланд.

– Ка́раль? – спытаў я.

– Не, Карл. Маці звала Карлхен.

– Ты што?

– Ну, – сцвярджальна сказаў Карл. – А чаму ж я супраць брыды па-нямецку? Я – немец.

Мяне – і, думаю, не толькі мяне – аж скаланула. Першы знайшоўся Ролік:

– Ф’ю-у. Брэшаш. Адкуль прозвішча такое, Канецкі? Немец мне, таксама яшчэ. Фарсіш? Непадобным быць хочаш?

– Гэтая непадобнасць можа задорага абысціся, каб ёю фарсіць. А прозвішча… ёсць і ў немцаў такія прозвішчы: Канецкі, Ранцоў, Бюлоў. Немец. Так.

Навісла цяжкае маўчанне. І тут Ролік зрабіў тое, на што, прынамсі на вачах у староннiх, наўрад ці наважыўся б нехта з нас. Ён зрабіў крок наперад і працягнуў руку.

– Ну што ж, за гэта цябе толькі паважаць можна. Лапу.

І гэтым звычайным жэстам ён не толькі замацаваў сваё права быць галоўным, але і канчаткова прымусіў нас усіх паважаць сябе.

V.

Ішлі дні. На каштанах і ліпах рэдка-рэдка ўспыхнулі першыя жоўтыя агеньчыкі. Хлопцы з Падвальнай і Чкалава прыніклі, і па іхніх вуліцах можна было хадзіць нават удвух, а Карл, якога мы ўзялі ў наш хаўрус і, ясна ж, адкрылі сакрэт уцёкаў, хадзіў, вядома, і адзін.

Уцякаць пакуль што не было як. Трэба было страціць апошняе сумленне, каб напаследак не памагчы бацькам на “прыгарадных і індывідуальна-ўстаноўскіх гародах” (гэтае слова-пачвара азначала, што кожная ўстанова атрымлівала кавалак зямлі і дзяліла яе на часткі між сваімі работнікамі, а таму ўчастак нельга было назваць “індывідуальным” – крый божа! – а толькі “індывідуальна-ўстаноўскім”).

У нас свайго ўчастка не было, і таму я па чарзе хадзіў падмагаць усім нашым хлопцам. Мае на гэта згаджаліся ахвотна, бо гэта “дужа карысна, фізічная праца на свежым паветры”. А я і радаваўся.

Працавалі, у вольныя хвіліны лавілі ў пратоках смугастых зеленаватых джгіроў, елі дымны, страшэнна смачны кулеш з рэдкімі кубікамі сала, а вечарам цягнулі ў горад вазок, нагружаны ліловымі бліскучымі баклажанамі і цьмяна-зялёнымі кабачкамі.

Ролікаў гарод быў досыць блізка да Цялічкі, і атаман аднойчы здалёк паказаў мне месца, дзе чакала нас наша зброя: высачэнныя пясчанікавыя слупы, яры між іх: пасечаная, мёртвая, пакінутая зямля.

У гэтыя дні “інтэрнацыянал” наш ледзь не разваліўся. Таму што Жэнька пазнаёміўся недзе з Навумам Фінеесам.

Высокі, худы ад шматгадовага недаядання – калі галадаеш некалькі год, пасля вельмі цяжка, нават пры добрай ежы, увайсці ў норму, – жылаваты. Нічога асабліва яўрэйскага ў ягоным твары не было: нос –

просты, форма вушэй – звычайная, вусны – тонкія і прыгожыя, валасамі – цёмны шатэн, вочы – светла-карыя. Можа, гэта і дапамагло яму выжыць у вайну.

І вось Жэнька прывёў яго ў наш атрад, і ён усім адразу спадабаўся, і выявілася, што дурань Кульба ўжо загадзя адкрыў яму нашу таямніцу і той даў згоду. Жэньку за доўгі язык на цэлы тыдзень пазбавілі права хадзіць з намі ў руіны па тол, прымусілі не выходзіць за межы двара, а Навума – прынялі. Што ўжо зробіш, калі так здарылася. Хай будзе пяць нацый.

І вось гэтая “пятая нацыя” ледзь не разваліла, ледзь не загубіла наш магутны саюз і ўсю святую нашу справу. Даведаўшыся, што Карл – немец.

– Немец? Я з імі на адным полі па вялікай патрэбе не сяду,

– Ну і мне невялікая ахвота з табой на адным полі сядзець. Я б твайго азадка век не бачыў і жыў бы. Нават яшчэ лепей. Таксама мне яшчэ шчасце, на адным полі ён са мной не сядзе. Пакараў!

– І праўда, – сказаў Ролік. – Што ж яму, немцу гэтаму беднаму, зараз рабіць?

І загадаў не сварыцца. Але сэрцу і забабонам чалавечым не загадаеш. Фінеес, харошы хлопец, смелы чалавек, які ведаў цану жыцця і смерці, шчодры, кампанейскі, здатны пайсці за любога з нас у агонь і ваду, ненавідзеў Карла глухой, цьмянай нянавісцю, якая не разважала, якая проста – жыла.

Сёй-той з нас стаў на адзін бок, сёй-той – на другі. З такой цяжкасцю скляпаны “інтэрнацыянал” развальваўся на кавалкі, трашчаў па швах. І дзіўна, нам неацэнна дапамагла малая, слабенькая Лізка, якую ніхто з нас не браў усур’ёз.

Справа пачалася з таго, што запалы нашы, як выявілася, былі нікуды не вартыя. Тол быў, але толам, як вядома, можна хоць печку паліць. Адзін тол –

глупства.

Мы не асабліва засмуціліся. Па нядзелях на яўбазе можна было купіць усё – ад рыбалоўнага кручка і ледзь не да буйнакаліберный гарматы. Мы ведалі там аднаго дзядзьку, у якога можна было дастаць і запалы, ён прадаваў іх на прадмет глушэння рыбы. Але грошы ў нас павінны былі з’явіцца толькі праз два тыдні (мы, нягледзячы на ўсю нашу пагарду да такіх людзей, памаглі аднаму “фраеру” перавезці ягонае багацюшчае абсталяванне, усю гэтую мэблю, карціны, бронзу на новую кватэру: старая яму, бачыце, не зусім падабалася, а кватэр у горадзе было – хоць носам жары). А чакаць два тыдні было нельга: “падвальныя” кааперавaліся з Пірагоўскай вуліцай і пачалі падымаць хвост. Было вырашана іхнюю штаб-пячору проста разбурыць. А для гэтага трэба было ўзяць у Карла, праўдзівей, у кульгавага дзядзькі Тараса, у якога Карл быў на выхаванні, лом і дзве рыдлёўкі.

І вось калі мы праходзілі паўз Карлаў флігелёк, Лізка раптам сказала мне і Навуму:

– То зойдзем? Зойдзем – зойдзем. Ты што, Навуме, баішся?

Навум успыхнуў і рашуча пайшоў за намі.

...Два пакойчыкі былі абстаўлены вельмі сціпла, каб не сказаць бедна. Самаробныя тапчаны, табурэткі і стол (дзядзька Тарас быў і сталяр, і цесля, і шавец, і жнец, і ў дуду ігрэц). У кутку ля дзвярэй нізенькі столік, і на ім шавецкія нажы, капылы, тэксікі ў бляшанках і ўсё такое. А на сценах два ўпрыгожанні: маслам пісаная аблупленая карціна, відаць, вельмі старая, бо на ёй амаль нічога нельга было распазнаць, так нейкія рукі і ногі – і павялічаная фотка ў светлай рамцы. А на ёй светлавалосы хлопчык у вопратцы са “шмайсэрам” на шыі. А на ватоўцы два медалі. Нахмураны, значна больш дарослы, чым цяпер, Карл.

Мы стаялі крыху ашаломленыя. Лізка, што праўда, і раней спрабавала была заводзіць гаворку пра

“партызанку”, але Карл заўсёды яе перабіваў: “гэта не да справы”, “змоўч, Ліза” або “гэта іх не датычыцца”. Урэшце, што было дзівіцца? І я быў сувязным у атрадзе. І Ролік выконваў у горадзе сякія-такія даручэнні. Але тут…

– Што за медалі? – хаваючы вочы, спытаў Фінеес.

– “За адвагу”, – нядбала сказаў Карл, выносячы нам “орудия труда”.

І ён не прыкідваўся. Ён сапраўды сказаў гэта нядбала, як аб нечым не вартым асаблівай увагі. Мы выйшлі і, адышоўшыся крыху, селі ў бур’яне, як пабітыя сабакі.

– Расказвай, – сказаў я Лізцы.

– Я не дужа ведаю, – тоненька і вінавата сказала яна. – Ён аднекуль уцёк, прабраўся цераз фронт. Прыстаў да партызан… пашанцавала адшукаць. А пасля рэйд быў. І ён з гэтым рэйдам быў і ў тваёй Беларусі. А за што медалі далі – ён не расказвае…

– Пэўна ж, было за што, калі далі, – сказаў я.

– А пасля, як нашы прыйшлі, дзядзька Тарас узяў яго. У дзядзькі ўсю сям’ю немцы пабілі.

У мяне ў сэрцы накіпала злосць на Навума і, яшчэ больш, на самога сябе.

– Т-так, Навуме, – сказаў я.

Я рос у невялікім гарадку, і мы, дзеці, гулялі ўсе разам, і пры выпадку маглі ўзаемна перакінуцца сотняй-другой беларускіх, рускіх, татарскіх, яўрэйскіх слоў. У дзяцей гэта хутка. Акрамя таго, бацька ў аднаго з нашай банды быў калісь рабінам, але расчараваўся. І таму я, не ў змове стрымацца, сказаў:

– Ты ведаеш, што такое па-старагебрайску “фінеес”. Гэта азначае “медны рот”. Вось гэта якраз ты. Крычыш ні з пушчы, ні з поля, дурань маляваны.

VI.

Мы сядзелі ў сакрэце: Карл, Навум і я. Лета хілілася да восені, але ночы яшчэ былі цёплыя-цёплыя, можна без сарочкі хадзіць. І вось мы сядзелі ў зарослай варонцы ад снарада, і калені нашы сутыкаліся (я ведаў, што Раланд незнарок паслаў у сакрэт Карла і Навума, і мяне ў якасці згодніка; ён цяпер часта рабіў такое), а вакол утрапёна сакаталі конікі і цыкадкі, а над намі нябачна для вока каціліся сузор'і, якія зрэдку перакрэсліваў патаемны лёт кажана.

Мае паехалі, Карл і Навум былі ўвогуле вольныя птушкі. І вось мы сядзелі і чакалі, каб у дзве гадзіны ночы, калі ўсе паснуць, свіснуць Роліку.

Падвальныя знялі сваю ахову ў гадзіну ночы, але ў вокнах у Дзмітрэнкаў усё яшчэ гарэла святло. Трэба было чакаць.

– Расказалі б што-небудзь, хлопцы, – сказаў я. – Ну хаця б ты, Навуме.

– А што мне расказваць? Звычайнае дзяцінства, пасля вайна, Бабін Яр...

Гэта была, сапраўды, звычайная гісторыя тысяч і тысяч ягоных аднапляменнікаў; расказваць яе – паўтарацца ў стотысячны раз. Мяне здзівіла толькі тое, што яму ўдалося ўцячы і нават сяк-так уладкавацца, але пасля ён зноў трапіў у гета. Яго апазнаў і выдаў немцам адзін тып з яўрэйскай паліцыі. Зноў тры месяцы пекла і зноў уцёкі. На гэты раз проста з месца пакарання смерцю.

– Я гэта ўсё на свае вочы бачыў. І акцыі, і як зямля варушылася. З таго часу ў мяне вочы настроены на тое, калі іншаму кепска. Хто, можа, і не заўважае, што камусьці кепска, а я – з першага позірку.

Я адчуваў у цемры, якія напружаныя Карлавы калені. Але не перабіваць жа шчырага і праўдзівага

апавядання.

– Потым і іх туды ж павялі. І юдэнрат, і паліцыю, і таго гадаўца. Сам бачыў. Сволачы! Крывёй свайго народа купляць сабе... Ну і купілі... – І цалкам не лагічна дадаў: – А ўсё клятыя немцы. Фрыцы паганыя.

Гэтае слова сарвалася ў яго з языка міжволі. Ён проста забыў. Я ўпэўнены, што ў наступную хвіліну ён пашкадаваў аб ім. Але было позна.

– Хальт маўль,– сказаў Карл.– А па-нашаму “заторкніся”.

– Ціха, хлопцы, ціха.

– Не, ты пачакай. Ты памятаеш, калі палонных вялі па Брэст-Літоўскай шашы.

Я ўспомніў. Сапраўды, бясконцая пыльная змяя, і апушчаныя вочы адных, і вочы другіх, у якіх пераважала не нянавісць, а грэблівая цікаўнасць.

– Хто тады ў іх каштаны і іншае кідаў? Адзінкі кідалі. Бо разумелі – не ўсе вінаватыя. Многія, але не ўсе. А думаеш, у кагосьці з іх меней, чым у цябе, было прычын ненавідзець? Чаму так рабіў гэты люд? А таму, голубе, што ў яго вялікая незласлівасць жыве ў сэрцы. Б’е да смерці, але таго, хто ўпаў – не б’е. Вось чаго мне сорам, а не таго, што я...

Навісла цяжкая паўза.

– Мне, думаеш, лёгка кожны дзень такое чуць? І нават не магчы растлумачыць, бо я тлумачыць – не хачу. Гонар губляць – тлумачыць – не хачу. Сволачы ўсякай тлумачыць – не хачу. Смешачкі чуць, усмешачкі бачыць – не хачу. Каб нават добрыя людзі шкадавалі – не хачу. “Ах, беднае дзіця. Такое малое, а ўжо немец”. А я немец, немец! Немец, чуеш ты?!

Мы маўчалі. Цыкадкі і конікі нібы раздзіралі ноч.

– Вы, вядома, ведаеце, што нас высялялі, – глуха сказаў Карл. – Асцярога такая была, што вось Гітлер прыйдзе –

і тут мы да яго ўсёй хеўрай перакінемся. А што нам было, большасці нашых, у гэтым аўстрыйскім недавучку-пэцкалі? У нас радзіма была. Іншая радзіма. Наша... Вязуць нас параходам...

– Чакай, – перабіў я. – Які параход! Не “Пугачоў”?

– Ён самы. А-а ты чаго?

– Так, нічога, кажы далей.

– А ўва мне злосць кіпіць. І вырашыў я: уцяку. Я не кацяня, каб мяне без дай прычыны куды хочаш можна везці. Я ім давяду. За ўсіх сумленных нашых, што ані сном, ані духам...

Мне пашанцавала. Уцёк. Фронт на трыбусе перапоўз, бо з нашага боку мне небяспечна было. Партызанаў знайшоў. І тыя ўзялі. Прозвішча нейтральнае, а месца нараджэння і прозвішча маці я вадой заліў ды пальцам расцёр. Дурань быў. Пасля ўсё адно расказаў, але тады, пакуль не давёў – нельга было.

...Я адчуў, што Карл варушыцца. Пасля ён надоўга змоўкнуў. А потым сказаў глуха:

– Ну, ты мне важлівае сказаў. Як пляму з усяго вартага сцёр. А то я ўсё тыя стрэлы забыць не мог.

– Агонь згас, – сказаў Фінеес. – Подаўна ўжо.

...Свіст наш аддаўся ў пустым двары. Пасля на трэцім паверсе бязгучна адчыніліся балконныя дзверы. Цень слізгануў па карнізе, і амаль адразу да нас данеслася ржавае крактанне рыны.

– Ну як? – Ролік адвязаў хатулёк, што вісеў на шыі

– Знялі пост. Дзве гадзіны таму.

– Дабрэча! Ну, мы ім пакажам пільнасць.

Узяўшы з-за памыйкі рыдлёўкі і лом, мы рушылі да месца дыверсіі, ломячы сухі бур’ян.

...Штаб-пячора была сапраўды на нашай палове схілу, прынамсі, мы так лічылі. Галоўнае, ніхто з нашых не бачыў, як і калі яны яе выкапалі: мабыць, тыя сачылі, калі нікога ў двары няма, пясок адносілі некуды далей, можа, працавалі начамі.

Што праўда, адтуліна-ўваход вышынёю ў палову метра была за адрожкам узгорка і хавалася ў дрымучым нечапаным пустазеллі – хітрыя чэрці! – так што ў трох метрах прайдзі і не заўважыш. Адкрылі яе хлопцы выпадкова і толькі таму, што “падвальныя” перамудрылі: надумалі ставіць непадалёк вартавога, які датуль стырчаў у нас на вачах, аж пакуль хлопцы не зацікавіліся гэтай акалічнасцю.

Мы ўпаўзлі ў пячору на жываце, і толькі там Карл запаліў нямецкі ліхтарык. Добры быў ліхтарык, з чырвоным і зялёнымі шкельцамі. Пры жаданні можна было пасылаць святло барвянае ці смарагдавае.

Пячора была досыць вялікая: метры тры на тры і вышынёю каля двух метраў. Столь умацаваная крапежам: аполкі, падпёртыя слупамі. Бярвенцы-лаўкі і стол-скрынка. У куце драўляныя карабіны, два самапалы і дзве нямецкія патронныя бляшанкі: адна сапраўды з патронамі, а другая з “макаронамі”, нямецкім порахам.

– Угм, – сказаў Раланд. – Бач ты, да чаго яны ўжо дакаціліся. Самапалы ў ход пускаць думаюць. Гэта ж не сумленная бойка, не кулакі. Гэтак жа і вочы выпаліць чалавеку можна.

На сценцы вісеў груба намаляваны план нашага двара і самаробны плакат. На плане былі тры стралы, накіраваныя ў бок нашых дамоў і ніжняга двара. Стрэлы вялі праз памыйкі, штабелі дошак, дахі дрывотняў.

– План разраблялі, гады, – сказаў Карл.

На плакаце былі намаляваныя мы. Вядома, у пачварным выглядзе, так што здагадацца аб тым, хто ёсць хто, можна было толькі па вопратцы і па надпісах пад нагамі

кожнай фігуры.

“Падлягаюць адплаце за злачынствы супраць мірных дзяржаў: Падвальнай, Пірагоўскай, Чкалава і іншых. Пасля немінучай перамогі будуць несці адказ перад народам. Крывавы дыктатар Раланд Дзмітрэнка – акунанне ў бочку для дажджавой вады (на задворках, за дрывотнямі) да непрытомнага стану з паследуючым выцверажэннем пры дапамозе хвастання крапівою і забаронаю на векі вечныя хадзіць вышэйпамянёнымі вуліцамі (якія складаюць неад’емную частку нашай дзяржавы), нават калі пашлюць за газай”.

“Нямецка-фашысцкая морда Карл...” Далей ішлі пакаранні ўсім нам. Мне “суд народаў” прысудзіў туга напхаць крапівы ў порткі і звязаць рукі, каб не вызваліўся ад яе, аж пакуль не дабягу да людзей.

Ніжэй гэтых фігурак ішоў буйны надпіс:

“Наша справа справядлівая – перамога будзе за намі! Раздушым ніжнедворскую гадзіну ў яе ўласным бярлогу!”

– Бачылі? – спытаў Ролік.

Бледны як палатніна Карл здзёр са сценкі абодва аркушы. Скамячыў.

– Ну, гадаўё. Я ім “нямецка-фашысцкую морду” пакажу. Бач ты, што яны нам рыхтавалі. Сутаргава зглынуў нешта:

– Я, хлопцы, раней і не хацеў. Што, думаю, – дзіцячыя гульні! Недагулялі дзецьмі, то... Але думаў: несур’ёзная гэта справа. Кожны з нас пекла прайшоў. Але цяпер буду біць іх. Усур’ёз. Таму што дай такой свалоце волю... Гэта ж капо растуць, паліцаі пры зручным выпадку, дзярмо.

– То што? – спытаў Жэнька. – Развалім проста? Разбурым?

– Э, не, – падумаўшы, сказаў Ролік. – Цяпер, пасля

такога, гэтага ўжо мала. Тут выбух патрэбен або хаця падабенства. Трэба ім феерверк учыніць. Навум, Карл – за мной. Да паваленага плота. Трэба трэскі, дошкі, пара бярвенняў. Васілько, лезь наверх і прабі пару дзірак.

– Дзеля чаго?

– Дзеля цягі.

Я палез наверх і пачаў лупасіць ломам, выварочваць камяні, выграбаваць рыдлёўкай зямлю і жвір. Я працаваў і чуў, як хлопцы, сапучы, валакуць праз дзядоўнік, дурман і беляну бярвенні ад старога, чорт ведае колькі год назад паваленага плота. Лом ужо чатыры разы правальваўся ў пустату, і ўрэшце я вырашыў, што досыць.

Пасля мы насыпалі на падлогу пячоры трэсак, а на іх паклалі штабелем дошчачкі. Раланд развязаў хатулёк і высыпаў з яго дзесяткі тры цыліндрыкаў з тэрмітам (у нас асаблівым шыкам лічылася чыркаць запалкай менавіта аб тэрміт вось у такім бліскучым бардова-карычневым цыліндрыку, а не аб пачак).

– Каб гарэла зырчэй, – растлумачыў ён.

Паўзверх дошак мы нацягалі бярвенцаў.

– Патроны возьмем? – спытаў Навум.

– Патроны самі знойдзем, – адказаў Ролік.

– Правільна, – сказаў праз зубы Карл, – яшчэ рукі іхняй зброяй, поскуддзю гэткай, пэцкаць.

Мы клалі бярвенцы і на кожны новы іхні слой рассыпалі па некалькі жменяў пораху і патронаў.

– Слухайце, – сказаў Навум, калі скрынкі былі амаль апарожненыя, – тут яшчэ дзесяць… пятнаццаць… дваццаць чатыры ракеты.

– Валачы іх сюды, – сказаў Ролік.

Праз дзіркі, што прабіў я, мы засунулі ў штаб-пячору яшчэ некалькі пацурбалкаў і паленняў і туга ўвапхнулі між іх ракеты. Старчма. Капсулямі ўніз.

Пасля спусціліся да лазу, пхнулі ў яго паперы, паклалі на яе, разламіўшы, цыліндрыкі, буры тэрміт.

– Падпальваць, ці што? – спытаў Навум.

– Э, не, – сказаў Ролік і дастаў з кішэні мятровы кавалак шнура, – без бікфорда – гэта, хлопцы, будзе непарадак. Трэба з бікфордам. Каб усё, як у сур’ёзных людзей.

– Ну, а калі яны тут пасля ачысцяць? – спытаў я.

– Эге, палезуць яны на пузе, калі тут вуголле ды куродым будуць. Ручкі пашкадуюць. І потым невядома яшчэ, што з гэтага нашага пірага з начынкай будзе.

Ён адрэзаў кавалачак шнура даўжынёю сантыметраў у пяць і прысмаліў. Некаторы час здавалася, што шнур не гарыць, але потым з канца вырваўся накіраваны, нібы ў паяльнай лямпе, прагны язычок полымя.

– Парадак. Прыдатны.

Канец шнура падсунулі да тэрміту, абклалі ўсё гэта паперай і порахам, вывелі другі канец вонкі, і Ролік запаліў запалку.

– Ну, з богам.

Мы адышлі ў цёмны кут паміж трыма “шанхаямі”, узлезлі на дах пуні і сталі чакаць. Спачатку нам здалося, што ўсё дарэмна, што тэрміт і папера не загарэліся, але вось з верхніх дзірак спачатку тонкімі струменьчыкамі, а пасля ўсё мацней, таўсцей паваліў белы нават у цемры дым.

– Пайшло, – са здавальненнем сказаў Ролік, – зараз як пачне пластаць.

“Пластаць”, сапраўды, пачало. З бліжняй дзіркі вырваўся раптам слуп полымя, і ў тую ж хвіліну глуха

ляснуў стрэл. За ім другі, трэці. А потым над узгоркам з шыпеннем узляцела невысокая ракета, заліўшы фасфарычным святлом узгорак, двор, дамы, зеленаватыя твары людзей у адчыненых вокнах.

– Нічога, хлопчыкі, нічога, – кідаў Ролік, – вось ім, вось.

Страляніна ўсё мацнела. На гэты раз стралялі пачкамі. З аддушын раўло і клубамі несла іскры. Мы заўважылі, што ля муроў з’явіліся людзі. Падыходзіць баяліся, але стаялі і глядзелі. Толькі некалькі чалавек насмеліліся падысці бліжэй. Я заўважыў чалавека ў белай споднай сарочцы, расхрыстанай на грудзях. Трымаючы ў руцэ сякеру, ён стаяў і непаразумела глядзеў на агонь, на іскры, на ракеты, што часцей і часцей уздымаліся над узгоркам.

Непадалёк ад нас адчынілася адно акно, другое.

– Што такое? – спытаў старэчы голас.

– А чорт яго ведае, – адказаў бас. – Бандзюгі нейкія, пэўна. Мо не падзялілі чаго?

– А ракеты?

– Ну, можа, фуліганнё... Страляніна. Можа, боепрыпасы нейкія ахнулі.

– Не кажыце. Развялося – хоць ты не ведаю што рабі. Чуткі ходзяць: з’явіліся нейкія “малаточкі”, цюкаюць людзей малаточкамі па галаве. У мяне суседка... Ведаеце, пажылая... То ёй трэба было сярод ночы на вакзал ісці, сустракаць кагосьці. Гляджу, надзяе на галаву алюмініевую міску і зверху хустку завязвае. “Чаго гэта вы, Двося Аронаўна?” – “А малаточкі?” Гэта яна, значыцца, накшталт шлема прыдумала. Калі і цюкнуць, то не да смерці.

Яны засмяяліся.

– Чорт ведае, што гэта, – сказаў бас. – Падазроная нейкая гісторыя... А ўсё ж прыгожа, га?

– Прыгожа... У міліцыю заявіць трэба.

Цяпер страляніна была такая, нібы на ўзгорку віраваў запеклы бой. Снапамі ўзляталі ўгору рознакаляровыя ракеты. Адна паляцела паралельна зямлі між двума кастрамі дроваў і зігзагамі, адбіваючыся па чарзе то ад аднаго кастра, то ад другога, памчала ў бок дамоў. Людзі шарахнуліся ў бакі. Пасля ў зеніт пайшла адна ніць, другая: сярод патронаў былі трасірныя. Мы ў захапленні заскакалі на нашым даху.

І тут нешта глуха вухнула – абвалілася столь пячоры. Відаць, падгарэлі слупы. А можа, і сціснутыя парахавыя газы дапамаглі, не ведаю, як там атрымалася. З ямы, як з жарала вулкана, вырваўся слуп агню, узляцела ў розныя бакі яшчэ некалькі ракет, а страляніна стала ўтрапёнай.

Мы саскочылі і пайшлі да людзей. Цяпер можна было ўдаць, што мы таксама выйшлі пацікавіцца. А людзі стаялі і ўсё яшчэ нічога не разумелі.

– Ролік, хлопчыкі, вы? – пачулі мы шэпт.

– Нонка, Ліза.

Прыемна ўсё ж несці цяжар гераізму і славы. Ва ўсякім разе, мы стрымана і мужна ўсміхаліся, калі Нонка трэсла нам рукі, а Ліза ўстала на дыбачкі і выцерла насавіком пляму сажы на Ролікавай шчацэ.

Кроках у дваццаці ад нас стаяў Гнат, і зарыва скакала ў яго па твары. Ён заўважыў нас – аблічча ягонае тарганулася: зразумеў.

Узняў з зямлі ўламак цэглы і шпурнуў яго проста ў жарало, у агонь.

Вочы ў яго былі белыя ад ярасці.

– Ну, трымайцеся.

І плюнуў у наш бок.

VII.

“І прыйшоў дзень бітвы. І сеча бысць зла...”

І яны, і мы добра разумелі, што пасля знішчэння штаб-пячоры ніякай размовы аб міры ці нават аб узброеным нейтралітэце не можа быць. Вайна цяпер была толькі пытаннем часу. Узаемная нянавісць была такая, што ніхто, ніводны з бакоў не адмовіўся б ад помсты. Акрамя таго, справа ішла аб сферах уплыву, і мы, вядома, лічылі, што праўда і справядлівасць на нашыш баку. Нам трэба было мець свабодны праход на яўбаз, на бульвар, на вуліцу Варашылава і плошчу Хмяльніцкага. Патрэбен быў “выхад да мора”.

А ворагі былі гадамі. Яны гулялі ў расстрэл, штурхалі прыкладамі між лапатак безабаронных і слабых. І гэта яны рыхтавалі напад і ўжо загадзя пускалі слінкі, думаючы аб бочцы і крапіве.

Не, яны і сапраўды, па вялікім рахунку, былі паскуднікамі і падлюгамі.

Акрамя таго, гэта была проба агнём, рэпетыцыя, манеўры, якія павінны былі паказаць, ці вартыя мы чагосьці, ці здатныя мы ўтварыць сапраўдны атрад, які здолее дзейнічаць.

Але, шчыра кажучы, мы такі чухалі сабе патыліцы, думаючы аб гэтым дні. Сілы былі жорстка, катастрафічна, да крайнасці няроўныя.

Нас, калі ўлічваць Нонку, было сем чалавек. Тых – дванаццаць. І гэта толькі з адной Падвальнай. Мы і чакалі, і пабойваліся гэтага дня.

...І вось гэты дзень настаў. Мы зразумелі гэта таму, што яшчэ з раніцы на вал узлезлі два хлопцы і пачалі адтуль гарлаць нам:

– Гэй вы, нізавое балота! Пачым жабяняты?!

– Чакайце, дагаўкаецеся! – адказвалі мы.

– Як бы вам гаўкаць не давялося.

– Вы брэшаце – вы і гаўкаць будзеце.

– Паб’ём Раланда з вашывай бандай.

– А ў вас з вашым Гнатам нешта нечым напхата.

– Выходзьце вечарам у сем, калі смеласці хопіць. Мы вас біць будзем.

– Выйдзем, анягож. Толькі глядзіце, як бы мы вам рылам не наторкалі ў тое, што са страху зробіце.

Нагаварылі, словам, процьму, проста-такі кучу разумных рэчаў. А нагаварыўшы, сталі думаць, як не абняславіцца.

Дом, на які абапіраліся нашы тылы, той дом, у якім жыў Кульба, у плане быў падобны на літару “П”. Справа ад яго, калі стаць спінаю да ніжняй часткі гэтага “П”, быў глухі мур шматпавярховага дома. Злева – брукаваны з’езд з вуліцы непасрэдна ў двор, а за ім – фасад яшчэ аднаго, пяціпавярховага дома. Злева і справа, такім чынам, нам не было чаго баяцца нападу. На жаль, і тут былі свае слабыя месцы. Адно – брама, што вяла на з’езд. Другое – пад’езд у П-падобным до-ме. Ён вёў на другі, мікраскапічны дворык, з якога, зноў жа праз пад’езд, суседні з першым, таксама можна было выйсці на вуліцу. З першым пад’ездам было прасцей. Мы зачынілі чыгунную вітую браму, ведаючы, што ўсе ўспрымуць гэта як належнае: цюкнула ў галаву ўпраўдому, і ўсё.

Справу з другім пад’ездам уладкаваў Навум Фінеес, гэткая хітрая зараза. І ўладкаваў выпадкова: убачыў ля “Перукарні” грузавік і шафёра, які, відаць, рыхтаваўся крыху перапачыць, скручваў ватоўку ў валік.

– І што вы, дзядзька, так і збіраецеся спаць тут?

– Ну. Далёка завідна не ад’едзеш. І ўначы ездзіць

небяспечна. Прыкімару тут.

– Угм. І на цёмнай вуліцы. Нейкі іншы грузавік дасць пад хвост вашаму. Прыемнае вы сабе рыхтуеце абуджэнне.

– Ну, а ты куды б параіў, шалапут?

– Заганіце унь у той пад’езд. Хадзем, я пакажу.

І паказаў. Шафёру ідэя нечакана спадабалася.

– Гэта ж вузкі пад’езд, – перакокваў Фінеес. – Ён на рамізнікаў разлічаны. Дом жа ж стары. То калі вы заедзеце – ніхто ж нават дзверцы да вас не здолее адчыніць, каб вас украсці. І машына не наедзе. І нічога.

Вадзіцель згадзіўся. Загнаў машыну ў пад’езд, нібы коркам бутэльку заторкнуў, і заваліўся дрыхнуць. Тады мы прыцягнулі некалькі скрынак і запхнулі іх пад грузавік. Тыл быў забяспечаны.

Мы не ведалі, чаму гэта Ролік знікаў гадзіны на дзвв сярод белага дня, але мы бачылі: ён хвалюецца. І за сябе, і за нас.

Сонца ўжо схілілася нізка, і вокны дамоў гарэлі вадкім аранжавым ззяннем, калі на вяршыні грады з’явіўся вораг. Цэлы ланцуг прыдуркаў і лэйбусаў з галоўным прыдуркам і фашыстам на чале.

Наша кампанія грэбавала біцца іначай чым “на кулачкі”. І, акрамя ўсяго іншага, мы пагарджалі “падвальнымі” за тое, што яны заўсёды, нават зараз, ішлі ў бойку “ўзброенымі”. Вось “карабіны”, зручныя ў якасці доўбні, кіі, унь у аднаго лук, а ў другога прашча. Гэтак жа і галовы папрабіваць можна, вельмі проста.

І тут нас зноў здзівіў Ролік. Пайшоў перад нашым строем, раздаючы кожнаму па пяць скрутачкаў, з якіх стырчалі канцы шнуркоў.

– Калі выгарыць тое, што надумалі, і іхні строй расстроіцца, па майму сігналу торгайце за шнурок і

кідайце ім проста пад ногі.

– Гэта што? – спытаў я.

– Гэта пад час тактычных заняткаў ужываць. Называецца “выбухпакет”.

– Дзе ўзяў?

– На яўбазе ў таго гандляра выменяў сёння. Гадзіну таргаваўся, гад.

– Што аддаў? Раланд маўчаў.

– Няўжо “Цэйса” свайго?

– Не, хлопцы, бінокль нам спатрэбіцца. Ён у гарах – першы сябар, – і ўздыхнуў. – Шаблю аддаў.

Мы ахнулі. Гэта быў скарб, якім ганарыліся ўсе мы, хаця належаў ён Раланду. Нямецкая парадная шабля. Танюткая, у чорных лакіраваных ножнах, тупая, лёгенькая, з “залатым” эфесам. Нейкі афіцэр салютаваў ёю на парадах, магчыма.

– Адолець трэба, – сказаў Ролік і ўспыхнуў. – Ды чаго, як на хаўтурах? Парадная яна. Цацка. У паходзе яна нам – ну, ні да чаго. Тупая, адных жаб рэзаць. І потым, вы ж бачылі на эфесе круг, а ў крузе арол на свастыцы. На якога д’ябла нам іхні арол? Ды яшчэ на фашысцкім знаку?

Гэта сапраўды крыху мяняла справу. Ва ўсякім разе, мы зрабілі выгляд, што нам не шкада.

А ланцуг стаяў на ўзгорку і чакаў.

– Значыць так, – сказаў Ролік. – Б’ёмся амаль усур’ёз, бо іначай не паверыць, не завабім. А пасля падамося назад. А пасля ўцякаць.

Мы глядзелі на тых, на градзе. Чатырнаццаць чалавек. Два на аднаго. Але горш было тое, што некаторых хлопцаў з Падвальнай не было. Замест іх былі

ландскнехты і подлыя найміты з Пірагоўскай. Значыць, мы мелі рацыю і частка іхняга атрада была засланая нам у тыл.

А тыя, на градзе пачалі нас свалачыць.

– Гэй вы, калі здрэйфілі – бяжыце па хатах. А то здавайцеся. Тады адхвошчам крыху крапівой, дый канцы.

Мы маўчалі. Мы проста ішлі па схіле ўгору. Зрэдку даводзілася адскокваць ад каменя, пушчанага з прашчы. І гэта яшчэ больш распаляла нашу ярасць. Быдла паршывае! Камянямі!

– Ідзіце-ідзіце, – яны наперабой надасканальваліся ў сінонімах. – Мы вас адлупцуем. Узгрэем! Адвозім! Накладзём! Аддубасім! Гарачых усыпем!

Маўчанне ў адказ. Мы проста не спешна падымаліся на касагор. Тыя таксама чакалі. І праз хвіліну мы зразумелі, чаго. Загрукаталі за нашымі спінамі, у пад’ездзе, скрынкі, і тут жа раздаўся львіны рык разбуджанага шафёра:

– А?! Гэта вы чаго тут, мазурыкі? Вось я вам. Ах, злодзеі! Ну, чакайце! Вушы зараз вам абарву, – і адразу за лаянкай гук матора: шафёр даваў задні ход, каб мецъ змогу вылезці і абарваць вушы.

Я ўсміхнуўся, уявіўшы, як яны драпанулі. Нічога, болей не палезуць. Не захочуць звязвацца з дарослым. Шафёр прыкрыў наш тыл. А пакуль яны аббягуць вялізны, на ўсю вулачку, квартал, каб прыяднацца да гэтых,– шмат што можа адбыцца.

Гэта, відаць, зразумелі і тыя. Зразумелі, што чакаць цяпер няма чаго. І з дзікім згэлкам і лямантам паваліліі на нас.

Праз пару імгненняў два ланцугі перайшлі ўрукапашную. Шчыра кажучы, у некалькі гзтых хвілін нам давялося кепска. Яны, праўда, ужо не кідалі камянёў, баючыся трапіць у сваіх, але кулакамі і кіямі

дзейнічалі як маглі. І шмат іх было, вельмі шмат, як на нас. Занадта.

Усё круцілася ў вачах. Як у тумане, як на гіганцкай каруселі, мільгалі твары, ногі, кулакі. Вішчала, кусалася і брыкала нагамі Нонка, якую два ворагі цягнулі ў палон, але не маглі адцягнуць і на пяць крокаў ад месца бойкі. Раланд схапіўся з Гнатам і двума ягонымі целаахоўнікамі. Тыя саплі, хрыпелі і лаяліся, імкнучыся дарвацца. А гэты маўчаў, бярог дыханне і толькі з’едліва ўсміхаўся праз распухлыя вусны.

Мы пачалі задкаваць, а пасля пабеглі з узгорка. З дзікім крыкам, цюгаканнем, лямантам і згэлкам павалілі за намі праследаваццелі. З першабытным рыкам ляцела за намі лава, ламілася праз густы бур’ян. А мы беглі і там, дзе трэба, скакалі. І я ўбачыў, як Жэнька ўпаў, а Гнат, прабягаючы, пхнуў яго наском чаравіка ў рэбры, а Кульба адкаціўся.

І мы таксама адкаціліся. Да самай падэшвы ўзгорка. А пасля павярнуліся. Дзіўнае рабілася вышэй па схіле. Хто ляжаў, хто торгаўся, хто спрабаваў паўзці ўгору, а нешта трымала яго.

Дурні! Кінуліся гнаць, ляцелі, як на злом галавы, дарваліся, лічылі, што авалодалі становішчам, бязмозглыя. І ніхто нават не падумаў, што мы завабілі іх, як неразумных шчанюкоў, што мы яшчэ папярэдняй ноччу прыцягнулі з Батанічнага саду (там такой раскошы была куча, сапраўды куча, якую сабралі адусюль і не паспелі вывезці) некалькі доўгіх кавалкаў супрацьпяхотнай спіралі з калючага дроту, пасеклі яе на камянях, каб не была такой высокай, і замаскавалі ў бур’яне, і скакалі над ёю. А паклалі мы яе не роўнымі палосамі, а нібы хвалямі, і вось яны, ворагі, торгаліся ў дроце, як мухі ў павуцінні.

– Назад, хлопцы! – крыкнуў Дзмітрэнка.

Я тарганууў за шнурок і кінуў выбухпакет проста пад ногі аднаму “заблытанаму”. Успышка агню, і досыць гучны ўдар. Вораг тарганууся, упаў і закрыў галаву

рукамі. А пасля па ўсім схіле забухала і зараўло, і пачалі ўсплёсквацца ўспышкі агню.

Тыя, хто не заблытаўся, пабеглі, канчаткова дэмаралізаваныя тым, што адбывалася вакол. Але тут пагналіся ўжо за імі мы. Досыць з нас было смешачак, досыць іхняй подлай жорсткасці. Віно, як кажуць, стукнула нам у галаву. Мы даганялі, і валілі, і таўклі; звераняты, выгадаваныя суслам вайны.

Зараз мне сорамна ўспомніць пра гэта. І адначасова нічым я так не ганаруся. Знявечаныя, без пары дарослыя, мы ўсё ж не білі ляжачага ботам у бок і не гулялі ў расстрэл. Так, мы не гулялі ў расстрэл.

Я ўбачыў, як Жэнька, дагэтуль зусім непрыкметны ў пустазеллі, устаў насустрач тым, хто ўцякаў, і кінуў успышку агню і пярун пад ногі таму, хто бег першы. Гнат кульнуўся і ўпаў. Іншыя замітусіліся. Я кінуўся на ляжачага, насеў на яго і, грэшны, у першы і апошні раз сунуў некалькі разоў яму ў грудзі.

...Расправа была толькі над адным. Тут жа на полі пабоішча. Гнату грунтоўна ўсыпалі крапівой, і палонныя павінны былі глядзець на гэта.

Дзмітрэнка лічыў.

– Гэта табе, бандзюга, за “нашы злачынствы”. Гэта за планы з бочкай і крапівой – пакаштуй сам. Гэта за забарону хадзіць вуліцамі. За “фашысцкую морду”. За вашу “справядлівую справу”. За “ніжнедворскую гадзіну”. Гэта за тое, што ляжачага ў рэбры біў.

– Ды я назнарок упаў. Каб ім пасля шлях адрэзаць. І адкаціўся, так што ён мяне не дужа і зачапіў.

– Ну, а каб ты не такі спрытны быў, то зачапіў бы дужа? Ты змоўч, Яўген. Дайце яму яшчэ і за Жэнькаў спрыт.

Падначаленыя глядзелі на ганьбу атамана з нейкім нават зларадным задавальненнем, з іранічнымі ўсмешачкамі. Відаць, і ім ён абрыднуў, як гнілая рыба, ды толькі да гэтай хвіліны яны яго пабойваліся. Ёсць

такія гадаўцы, што (хай сабе і на маленькім лапічку, на вуліцы, на двары, у квартале) кулаком, нацкоўваннем хлопцаў адзін на аднаго, плёткамі, подласцю ўстанаўліваюць самы невыносны і тупы тэрор, ператвараюць жыццё равеснікаў у пекла.

– А гэта табе за гульню ў расстрэл. А вось гэта – за тое, што слабенькіх, што дзяўчат між лапатак доўбняй б’еш. Ну, мабыць, пакуль што досыць, – і звярнуўся да разгромленай арміі: – То што, мала вам гэтага? Дабавіць яшчэ ці будзеце разумныя? Вось на атамана зірніце. І калі хочаце, каб вамі і далей камандаваў і ў паняверцы трымаў чалавек з дранай задніцай – давайце. Толькі тады пра гэта ўсе навакольныя вуліцы даведаюцца. Аж да Крашчаціка.

І, памаўчаўшы, сказаў:

– Ідзіце. Бай-бай. І каб ведалі: гэта проста рэпетыцыя. Каб помнілі. А забудзеце – тут ужо куды горай вам будзе.

Яны пайшлі. Гнат ішоў паперадзе ўсіх. Амаль бег.

VIII.

Цяпер мы маглі хадзіць паўсюль нават паасобку. Хлопцы з варожых вуліц – хай сабе ты ішоў бы і адзін, а іх было тры – пры сустрэчы рабілі выгляд, што не пазнаюць цябе, і праходзілі, ненатуральна жвава абмяркоўваючы нешта. І гэта было чароўна: ісці, куды хочаш, і нічога не асцерагацца, і ведаць, што ні за рогам, ні ў пад’ездзе, нідзе не чакае цябе ніякая засада. Лета свабоды ўрэшце сапраўды стала летам свабоды. Поўнай.

Ясна, што й мы не чапалі іх, нават калі яны ішлі нашымі завулкамі, нашым дваром. На наш гонар трэба сказаць, што ніхто з нас і не падумаў скарыстацца з гэтага новага становішча.

Гнат тыдні праз два з’ехаў. Казалі, некуды ў Васількоў да ўдовай цёткі. Дабіўся ад маткі. Ясна, няма чаго яму тут было болей рабіць. Штопраўда, на яго месцы я так лёгка не здаўся б, пайшоў бы чорт ведае на што, нават на недазволенае, абы вярнуць сабе хаця крыху павагі. Але ён заўсёды быў тхаром.

Мы толькі плячыма паціснулі. Што ж, хай цяпер, калі здолее дабіцца, мучыць іншых і панявярае чужымі – тут мы нічога не маглі зрабіць. Толькі спадзяваліся ад усяго сэрца, што свет паўсюль не без добрых людзей, што і там знойдуцца вартыя, добрыя хлопцы.

І тут перад самымі нашымі ўцёкамі, калі мы ўрэшце расслабіліся, і зірнулі вакол, і ўбачылі, якая прыгажосць у сумных, ціхіх дворыках, і ва ўвяданні каштанаў, і ў зорных, ужо амаль па-асенняму зорных, начах над Дняпром, звалілася на нашу кампанію новая бяда, новае злашчасце, новая напасць.

Усе нібы пашалелі на глебе дружбы. Не той, вядома, дружбы, якая вязала, скажам, мяне з Ролікам ці Карлам, а дружбы зусім у іншым сэнсе.

Не ведаю, ці так гэта зараз, але тады ва ўсіх падлеткаў існаваў на такі выпадак цалкам дурацкі моўны зварот. Замест таго каб сказаць дзяўчыне “я кахаю цябе”, “я цябе люблю”, “я жыць без цябе не магу”, “я цябе абажаю, абожнюю, любая ты мая, дарагая”, мы бубнелі тупую, бязладную, пачварную фразу: “давай з табой дружыць”. Урэшце гэта вяло да таго ж самага, але маё цяперашняе эстэтычнае пачуццё літаральна стае дубам пры адным успаміне аб гэтым сказе, які абражаў здаровы сэнс і самае пачуццё.

Дык вось, мы як быццам адурэлі, страцілі галовы, ачумелі з гэтай “дружбай”. Быццам толькі зараз заўважылі, што дзяўчаты – ну, хаця б тая ж Нонка – гэта зусім не тое і што даць ёй дыхту зусім не так лёгка, як, скажам, Карлу ці мне.

Гэта было цалкам не тое, што потым. Пасля мы, хто дажыў, шмат чаго разумелі, а тады гэта было так, як

быццам перад чалавекам, які дагэтуль бачыў толькі ноч, заднела, засвяцілася зусім яшчэ невядомая яму, незразумелая, але ад гэтага яшчэ больш прывабная заранка.

Божа мой, якія мы былі маладыя, якія да святасці дурныя і якія бязглузда, па-боску чыстыя!

Годам пазней, напярэдадні той злашчаснай сутычкі з бандай Боўбута (памятаеце, я расказваў вам пра хлопца і яго вавёрку) я, лежачы без сну ў палатцы, выпадкова падслухаў ціхую начную размову двух хлопцаў з майго аддзялення. Мужных хлопцаў, добрых ваякаў, на рахунку якіх ужо было па некалькі заўзятых бандзюг.

– Дык ты што, так Агнешку кахаеш?

– Ага. Дужа. Толькі ўсё гэта дзіўна неяк.

– А як дзіўна? Ну вось, што ты, напрыклад, адчуваеш, калі бачыш яе ці на мосце з ёй сядзіш?

У нас існаваў дзіўны звычай. Калі нам хацелася пагаварыць з дзяўчынай з вока на вока, мы ішлі гуляць па маршруце, канчатковай кропкай якога быў мост. Там дзяўчына сядала на парэнчы, а хлопец, абхапіўшы і нібы трымаючы яе, вёў размовы пра што хочаш, абы не пра тое, дзеля чаго яны выбраліся на гэтую прагулянку. Гаварылі, злёгку пагойдваючыся, а ўнізе шумела, бегла вада, і ўрэшце пачынала здавацца, што пагойдваецца ўвесь мост, увесь сусвет, разам з зорамі, што ты сам плывеш некуды, бязмежна заспакоены і бессаромна шчаслівы.

– Разумееш, мне яе заўсёды шкада. Хаця б як ёй добра ні было, а мне ўсё здаецца, што нехта яе крыўдзіць. І мне хочацца яе абараніць, супакоіць, суцешыць. Ты толькі не смейся, мне часам нават легчы з ёй хочацца, прыціснуць да сябе, шчыльна-шчыльна. І па галаве гладзіць. Каб ніколі не плакала. Толькі...

– Што?

– Толькі, разумееш, адно мяне бянтэжыць і нібы хвалюе,

і сорамна мне і няёмка. Перашкаджае мне, калі яе грудзі між ёй і мною. Няёмка, разумееш. Лепей бы не трэба гэтага. Ну, як гэта на самай справе?

– Та-ак, браце, гэта і сапраўды ўжо нeяк ні да чаго.

Назаўтра абодва загінулі. І я, між іншым, дагэтуль больш за ўсё не магу даравацъ усяму, што свядома сее варожасць, усёй хлусні і подласці свету, – той ціхай начной размовы.

Але пра гэта я, магчыма, раскажу яшчэ неяк пасля.

Прыблізна такое ж адбывалася з намі і тады. І калі дагэтуль мы былі занятыя “вайной”, то цяпер, з такой самай нястрыманасцю, як на скрут галавы, заняліся “каханнем”.

Грэх і сорам прызнацца, але паклаў пачатак гэтаму вельмі пахвальнаму занятку я. Стаў, так бы мовіць, “дзядулем ніжнядворскай закаханасці”.

Здарылася так, што мы з Нонкай выпадкова сустрэліся недзе ў раёне “Арсенала”. Яна ішла ад сваякоў, я проста брындаў па горадзе і цяпер збіраўся ісці дадому. Агульная наша дарога была доўгая, і я раптам да сардэчнага заміранне ўзрадаваўся гэтаму, узяў у Нонкі яе лёгенькі, вельмі пацёрты і нават сям-там дзіравы пляцак, закінуў яго на плечы, і мы пайшлі, зрэдку беручы адзін аднаго за рукі.

Яна ўзрадавалася спадарожніку, я гатовы быў паклясціся ў гэтым. І я не думаў, што для гэтай радасці могуць быць і іншыя прычыны. Скажам, тое, што не так страшна будзе ісці адной па начным пустым горадзе або што дарога пад размову пройдзе весялей і хутчэй. Я не хацеў думаць пра гэта.

Таму што я раптам зразумеў, што кахаю гэтае дзяўчо. Падаўна ўжо і вельмі моцна кахаю. Кахаю гэтыя цыганскія вясёлыя і дзёрзкія вочы, кахаю тонкія моцныя рукі, цяжкія валасы, вечна падрапаныя каленкі. І – хаця я яшчэ нічога такога толкам не разумеў – кахаю

ўсю яе пад гэтай чырвонай у чорныя гарохі, ужо трохі вылінялай, паркалёвай сукенкай.

Кахаю яе, калі яна смяецца, калі яна гаворыць, калі задуменна маўчыць.

І кахаў заўсёды. Кахаў, калі яна, прытанцоўваючы, спявала нахабныя куплеты пра нас. І калі ўцякала, як лань, робячы вялізныя скачкі. І калі скакала з быкоў моста, бліскуча-шакаладная пад час лёту ў паветры, серабрыста-блакітная, як рыбка, пад вадой. Кахаў тады, калі яна, пад час бойкі, верашчала, і лупіла, і брыкалася гэтымі доўгімі нагамі. Заўсёды.

На горад спускалася сутонне. Апошнія залацістыя адбіткі клаліся на муры дамоў. Вокны таямніча міргалі насустрач захаду: нібы тлелі, згасалі і зноў тлелі ў гусцеючым прысмерку тысячы жаўтавата-зялёных кашэчых зрэнак. З паркаў па правым баку пачало павяваць вільготнай прахалодай. Танюткі галасок нейкай птушкі далятаў адтуль, нібы настойліва і журботна скардзіўся на нешта.

– Ціў-ціў-ціў-ці-і-іуў.

Я даткнуўся да яе рукі і адчуў, што яна пайшла гусінай скурай, адчуў нават, што валосікі ля лакцявых сугібаў натапырыліся ад холаду. І страшэннае шкадаванне ахапіла мяне (як я потым разумеў таго хлопца ў палатцы!). Я зняў з сябе футболку.

– Чакай.

Калі яна ўзняла рукі, нібы здаючыся, а я пачаў надзяваць на яе маю выгаралую, мабыць, здорава прапыленую транціну, калі я міжволі кранаўся яе рук і, прасоўваючы галаву, правёў рукамі па чорна-бурых цяжкіх валасах, па плячах, па спіне – пачуццё найглыбейшага замілавання і шчасця ахапіла мяне з такою сілай, што я ледзь не заплакаў. Рукі ў мяне дрыжалі, глотка перасохла. Каб мне ў той момант сказалі: “памры за яе” – я памёр бы, не думаючы аніводнага імгнення, і не лічыў бы гэта ахвярай, а лічыў

бы, наадварот, найвялікшым на свеце шчасцем. Бо я нічога не баяўся.

І адначасова баяўся. Страшэнна, несамавіта баяўся. Баяўся гэтай дзяўчынкі, баяўся поўнай сваёй нявопытнасці перад лікам чагосьці амаль цалкам мне невядомага, таго, што я толькі прадчуваў нейкімі глыбінямі душы, аб чым толькі цьмяна здагадваўся нечым такім, што ляжала нават глыбей падсвядомасці. Баяўся гэтага раптоўнага пачуцця, ад якога я паміраў на кожным кроку, і свайго няведання, што з ім рабіць, і неабходнасці рашыцца, скочыць у невядомае, як з разбуранага моста ў Дняпроўскую плынь.

Я ведаў, што не здолею сказаць пра гэта, і ведаў, што мне абавязкова, конча трэба гэта сказаць. Іначай трэба памерці.

І я баяўся.

І з таго часу я ніколі не ўсміхаюся, калі ўбачу каханне шаснаццацігадовых. Можа, нехта і не перажыў такога, але я перажыў, я ведаю, якое яно...

Верце мне, яно бывае стократ больш моцнае, і заўсёды куды больш безнадзейнае, і горкае, чым у нас. Верце мне, дарослыя людзі.

Я баяўся, і я адчуваў неабходнасць і наканаванасць так моцна, што ведаў, я скажу і памру. Абавязкова. Толькі яшчэ не зараз. Толькі пачакаю крыху. Скажу вось ля гэтага слупа. Не, ля гэтага. Не, як толькі дойдзем унь да таго.

Сцямнела. Запаліліся ліхтары. Светамаскіроўка ў Кіеве была даўно адменена, немцам было не да налётаў. Але ўсё адно рэдкія, вельмі рэдкія і слабыя лямпачкі над праезджай часткай вуліцы былі схаваны ў самай глыбіні дужа вузкіх і доўгіх бляшаных варонак і кідалі на брук толькі цьмяныя жаўтаватыя кругі.

Зняволенае святло.

– Зоры якія, – сказала Нонка. – Нібы ў вёсцы. У Кіеве да

вайны столькі святла было, што зор не відаць.

– Будзе яшчэ тое святло. Столькі святла, што зорак не ўбачыш. А паглядзець зоры будзем на вёску ездзіць. Станем там ля пералаза і глядзець будзем. І ціха-ціха, анідзе ані страляніны, ані выбухаў. Толькі сабакі брэшуць.

– Ты добры парубак, Васілько, – нечакана глыбокім, грудным, не сваім нейкім голасам сказала яна.

І я заўважыў, як блішчаць у цемры яе вочы, яе любыя смяшлівыя вочы. І гэта быў першы ў маім жыцці выпадак, калі мне захацелася гэтыя вочы пацалаваць. Першы раз, калі мне ўвогуле захацелася пацалаваць дзявочыя вочы.

“Ля таго слупа... Не, унь ля таго”.

– Што ж ты маўчыш, Васілько, даражэнькі? – Голас быў такі мяккі і глыбокі, што ў мяне нібы соладка абарвалася ўсё ўнутры.

І я рашыўся.

Цяпер-то я ўпэўнены: яна ўсё ведала, прадчувала, знала так цвёрда, нібы я ўсё гэта, так, здавалася, надзейна схаванае ў душы, сказаў уголас. І з міжвольным, ужо зусім жаночым какецтвам нібы правакавала мяне, прымушала выказацца, адкрыцца, сказаць урэшце аб усім. Правакавала і маўчаннем, і гэтай загадкавай у змроку ўсмешкай, і гэтымі – скосу – чакаючымі і крыху спалоханымі позіркамі, вільготна-бліскучымі ў цемры. Дзяўчаты-равесніцы ў гэтым узросце куды больш разумныя, абазнаныя, сталыя і дарослыя, чым хлопцы. І калі я быў дурны шчанюк, то яна была ўжо дзяўчына, амаль падрыхтаваная да вялікай сваёй місіі на Зямлі. І няхай нават я і не падабаўся ёй – усё адно ёй было прыемна лішні раз пачуць гэтыя словы, гэтае пацвярджэнне сваёй прыгажосці, сталасці, якая абуджалася, прывабнасці, годнага месца сярод дачок Евы на гэтым улонні зямным.

Мне здавалася, што зараз я скажу ёй самыя прыгожыя словы на свеце, словы, ад якіх плачуць, пасля якіх цалуюць і, пачуўшы іх, ніколі-ніколі не йдуць да іншага. Словы, якіх ніколі не чуў ні гэты цьмяны начны Дняпро, ні гэты старажытны, зачараваны ноччу горад, ні вечныя зоры над ім. Замест гэтага я, як то і належала сыну свайго часу, ляпнуў ідыёцкае, грубае, як бурчанне ў жываце, усё тое ж, крэцінскае:

– Нонка, давай дружыць.

На большае ў мяне не хапіла ні таленту, ні розуму, ні красамоўства.

Відаць, і яна была расчараваная. Сярод нас лічылася, што я “адукаваны, начытаны і гаварыць умею”. І – на́ табе. Яна паціснула плячамі. Ясна, каму ахвота бавіць час у бяседзе з гэткім ёлупам хвашчоўскім?

– А мы хіба што, не дружым? – з наіўнымі вачамі спытала яна. – Мы дружым. Усе.

Я разумеў, што ўсё скончана, што яна чакала ад мяне зусім іншых, незвычайных слоў. Але ўсё ж я безнадзейна паспрабаваў вярнуць беспаваротна страчанае. Толькі тут, ад адчаю, прарэзалася ў мяне слова:

– Я не пра тое, Нонка. Я пра тую дружбу, калі для мяне ёсць толькі ты. Пра тую, калі абараняць цябе хаця й да смерці, дзяліцца апошнім, заўсёды быці з табою. І на Дняпры, і на гэтых вуліцах ноччу, і ў доме, і ў дождж, і ў агні. Таму што я цябе кахаю, Нонка. І калі б’ешся, і калі нарадная, і калі ў латанай сукенцы акно мыеш, і калі здзекліваe спяваеш. Усякую, паўсюль цябе люблю. Я дзеля цябе ўсё зраблю. Хочаш – чэмпіёнам стану ці адны пяцёркі хапаць буду? Або па поручнях мост перакідны ля “Дынама” прайду. Або навучуся і напішу такія вершы, што ўсе здзівяцца. Я табе слова гонару даю, што зраблю ўсё гэта. Таму што ты мне і сонца, і старарэчышча на Труханавым, і таполі, і ўся Украіна, і ўся мая Беларусь. Таму што без цябе мне ні Дняпро, ні гэты найпрыгажэйшы горад, ні зоры – нічога гэтага не

трэба.

Я гаварыў гэта глуха, бо нехта моцна і балюча сціскаў мне глотку – аж шчымела – і душыў. Я гаварыў гэта амаль шэптам і разумеў толькі адно. Спазніўся. Позна.

– Я не магу, Васілько. Так не магу. Толькі ты не пабівайся, толькі ты не мучайся, любенькі.

І гэта была задзірыстая калючая Нонка? Не, гэта была дзяўчына ва ўсёй мяккасці і бязмернай ласкавасці першай сапраўднай сваёй вясны, чыстая, цёплая, добрая, з голасам, поўным музыкі, пакоры і шкадавання. Уся нібы са святла.

– Нехта яшчэ? – спытаў. – Што, Раланд? Карл?

Яна была добрая дзяўчына, ёй было, відавочна, шкада мяне, яна належала да таго самага гатунку людзей, што і я. Людзей, якім не так моцна баліць, калі іх адштурхнуць, і якім куды больш нясцерпная пакута – адштурхнуць руку, працягнутую да цябе ў маленні аб тваёй любві.

Мне гэта заўсёды кранала сэрца. Лепей ужо няхай заб’юць маё каханне, чым самому забіць чужое. Відаць, вось гэтак пакутавала і яна, але нічога, зусім нічога не магла з сабою зрабіць.

– Ах, божа мой! – Праз падслуханыя, дарослыя інтанацыі прабіваўся сапраўдны боль.– Ды хіба я ведаю? Хіба я нешта ведаю?

Мы падышлі да дома. Ля свайго пад’езда яна здзівіла мяне. Стала на дыбачкі, абхапіла далонямі маю галаву, нахіліла яе і тройчы пацалавала мяне ў вусны. Няўмела, горача, з раскаяннем.

– Васілько, любы. Ты толькі не пакутуй. Не варта. Я знаю, я дрэнная, нядобрая. Але я шкадую цябе, у мяне сэрца разрываецца... Даруй мне... Даруй мне, калі ласка.

І кінулася ў пад’езд. А я стаяў, увесь разбіты, нібы

разгрузіў два вагоны бульбы. Сэрца маё скавытала, як забыты ў зімнім начным пад’ездзе шчанюк. Сэрца маё плакала.

Я адчуваў, што ёй, мабыць, падабаюцца абодва. Я ведаў, што яна адмовіла мне, але што ёй зараз вельмі-вельмі кепска, што яна мучыцца ўсім гэтым. Але ад таго мне не было лягчэй.

Шчыра кажучы, рэдка мне пасля бывала так паскудна.

Так гэта ўсё і пачалося. І ледзь не скончылася развалам нашага сяброўства, развалам кампаніі і крахам нашага плана.

А можа, і лепей было б, каб гэты план пацярпеў крах?

Хілілася да восені. Ужо моцна хілілася. Жаўцелі каштаны. Халодна сінела вада ў Дняпры. Першае лісце злятала ў густа-сінія лужыны на асфальце, і галубы з вераб’ямі пілі з гэтых лужын блакіт. Начамі – ужо разы два – кветнікі, у якіх дагаралі настурцыі, бывалі нібы прысыпаныя бязважкай саляной пудрай, але ўзыходзіла сонца, пудра таяла, клумбы былі ўжо проста мокрыя, потым высыхалі. І цэлы дзень песціліся ў гарачым дзённым святле бэзавыя з жоўтай плешынкай астры і раскошныя вяргіні.

У адзін з такіх дзён я палез на гару флігеля, адвязаў ад бэлек дзве торбы, вылез з імі на дах і высыпаў на гарачае жалеза сухары і сушаную шаўковіцу. Іх трэба было праветрыць і падсушыць.

І раптам пачуў унізе галасы.

– Вы яшчэ пабіцеся, – сказала Нонка. – Ну што за глупствы. Дарослыя бэйбасы, а, скажы ты, як ашалелі. Ну што я вам скажу? Каго з вас мне загадаеце пакрыўдзіць, з іншымі пасварыць? Каго?

– А ты не ўнікай адказу, то ўсё будзе ў парадку, – сказаў Ролік. – Табе што, прыемна нас абодвух за нос вадзіць? Абодвух пры сабе трымаць?

– Ну-у. Ну-у. Не думала я.

– А што ты ўвогуле думала? – спытаў Карл.

– Я думала, што кіяўляне ўсе чыста разумныя.

– Канчай, – сказаў Раланд. – Не даводзь ты нас, не выводзь з сябе. Зберажы сяброўства, не сей сваркі. Скажы, хто з нас табе лепшы друг, – і справа з канцом. Не круці! Не гуляй намі! Скажы!

– І не падумаю. І дурных размоў падтрымліваць не буду. І ты, Карл, харошы, добры хлопец. І ты мілы і смелы. І няма тут чаго.

Я падпоўз на край даху. Яны аддаляліся, і спрэчка, відаць, набірала сілы, бо галасы падымаліся ў тоне, а жэсты рабіліся ўсё больш рэзкія і размашыстыя. Пасля да мяне даляцелі словы Карла:

– Праўду кажуць, што ўкраінец пасля абеду – дурань.

– Угм, – сказаў Ролік, – гэта святая праўда. І ўся розніца паміж украінцам і немцам у тым, што ўкраінец дурань толькі пасля абеду.

Яны пачалі здымаць курткі. Пасля паглядзелі адзін на аднаго, амаль аднолькавым жэстам махнулі рукой і пайшлі ў розныя бакі.

– Ролік! Карл! – пачуў я адчайдушны голас. :

У адказ маўчанне.

Я паціснуў плячамі і плюнуў. Ідыёты паршывыя! З-за дзяўча перасабачыцца. “Верная, скупая мужчынская дружба”. Таксама мне яшчэ, Рамэа з Хацэпетаўкі, Ленскія з Канатопа. Цьфу!

Пахі восені, гарачая бляха, па брандмаўэры гуляе кот. Кацяры клятыя, каб іх да нагі выкаціла. Не ўжо, як звяжашся з бабай, то дабра не чакай. Нездарма іх у Сеч не пускалі. Бо каб пусцілі, то запарожцаў самы зацюканы татарын голымі рукамі ўзяў бы.

Пад нечымі крокамі заракатала бляха. Я ўзняў галаву. Ролік ішоў да мяне, і выраз на ягоным твары быў збянтэжаны і засаромлены. Не хацеў глядзець мне ў вочы.

– Так я і думаў, што ты тут, – хрыпата сказаў ён. – Бачыў? Чуў?

– Бачыў. Чуў. Дурынды.

– А чаго яна намі гуляе? І аднаго трымае, і другога. Чаму не скажа.

– Абалдуі. Якога д’ябла ёй казаць? Ёй з абодвума весялей. І мордамі вас сутыкнуць можна, пенцюхоў, і ў дурні пашыць, і ў фофаны паставіць...

– І Васямі зрабіць, – з’едліва сказаў Ролік.

– А чаго Васямі. Я сам – Вася. Але хаця я й Вася, а ўсё не такі дурны, як вашых бацькоў дзеці.

Ролік збянтэжана ўсміхнуўся:

– Я і сам не ведаю, чаго мяне тузанула. Глупства ўсё. І дзеўкі – лухта. І размовы з імі – крэцінства. І сяброўства гэта – дурасць... Вось... Абазваў яго нямецкім фрыцам.

– Што ж, вельмі дасціпна. А ён цябе?

– А ён мяне тумаком, і мякіннай галавою, і чумацкай дурындай.

Мне заставался толькі плячыма паціснуць.

– М-так-к, пагаварылі. Абодва вы фофаны і фалалеі, медныя лбы і петыя дурні, вось што. Як жа вы так уцякаць сабраліся? Пры гэткай моцнай дружбе?

– Цяпер аб уцёках і мовы быць не можа.

– То, можа, і лепей.

І тут Ролік ускочыў. Ноздры ў яго дрыжалі. З чароўнай паслядоўнасцю сказаў:

– Ты што? – Схапіў мяне загрудкі і патрос.– Нашто ж тады мы?.. Нашто ж тады мы жылі?! Фрыц гэты хаця страляў, а мы? Што ж мы, горшыя за яго? Там жа ўсё скора кончыцца, нудзяры гэтыя, дарослыя, усе ўчынкі смелыя разбяруць і нам нічога не пакінуць. Ды яшчэ пасля за кожную шыбу, якую мы мячом высадзім, за кожны “кол” папікаць будуць: “мы за вас кроў мяхамі пралівалі, а вы?.. Вы што тады рабілі? Ага, у кубікі, у класы гулялі. Ясна. То вось спачатку пастраляйце з нашае, а тады і атрымлівайце права на “калы”, тады і лезьце са сваім мячом у чужыя шыбы. Др-раць вас трэба”. Вось чьм яны ў вочы нам тыцкаць будуць. Па пра-аву! Цьху!

Ён на хвіліну змоўкнуў, але потым зноў завёўся. З паўабароту.

– А помсціць? Помсціць хто будзе? За сябе яны расплацяцца! А за нас расплаціцца хто? За тваіх братоў? За майго? За соль на ранах? За тое, што Кіеў недаядае і ўвесь унь які? За твае мясціны? За тое, што яны нам лепшыя гады знявечылі, нас знявечылі?!

Ролік цяжка соп. Потым неяк каламутна абвёў вачамі двор, як быццам бачыў праз муры і брандмаўэры мёртвае царства недалёкіх руін:

– Раз ужо так здарылася... Тады давай уцякаць удвух.

– Давай, – сказаў я.

– І каб такога не паўтарылася ніколі – давай клятву адзін аднаму дамо.

Клятву, якую мы далі на знак таго, што ніхто ніколі нас не разлучыць, Раланд, відавочна, прыдумаў сам. Я зараз не памятаю яе слова ў слова, але ў ёй гаварылася аб тым, што нас не развядзе нішто: ні бой, ні турма, ні чума, ні смерць, ні дзяўчаты. А калі нехта з нас забудзе, што мы больш чым браты – той няхай стане вядомы як здраднік аж да таго часу, пакуль людзі ёсць на зямлі.

Смешныя напаўдзіцячыя словы з тых старых, з яцем,

кніжак, дзе пад малюнкамі стаяць подпісы, накшталт: «І ён убачыў, што разбойнікі ўвайшлі ў алтар закінутай царквы”. Нам, аднак, яны не здаваліся смешнымі. Проста таму, што мы гаварылі іх са шчырай верай.

...Мы ляглі на спіны. Плылі над намі ў сінім сляпучым небе снежныя аблокі, тоўстыя, поўныя, як налітыя малаком. Вось-вось лопнуць. І праз некалькі хвілін нам здалося, што мы плывём недзе пад імі, паміж небам і зямлёй, якраз там, дзе лунаў на нерухомых крылах шуляк.

– Вось мы іх дапаможам узгрэць, аддубасім, каб яны і праўнукам забаранілі, а пасля вернемся. Сумленне ў нас тады ўжо да самага канца будзе спакойнае. І мы гэты спакой страшэнна будзем берагчы. Аніразу ў жыцці не збрэшам.

– І другім не дамо, – сказаў я.

– А ўжэ ж. Несправядлівасці ніводнай не пацерпім. Каб гэта каму было цяжка, каб нехта заплакаў ці, крый божа, з моста галавой кінуўся – гэта ані. Толькі, як мы, па сваёй ахвоце. Друз гэты расцягнем. Гарадоў такіх набудуем – усе дзівіцца будуць.

– І ў кожнага чалавека тысячы кніг.

– Ага. А каб у каго ў жываце бурчала – не. Усе будуць сытыя, добра апранутыя. У кожнага свой пакой, каб іншыя да яго не лезлі, як не захоча. Хочаш – чытай, хочаш – сталярнічай ці караблі выразай. І ніякі задавака, ніякі нудзяр да цябе не палезе з вышыні загадваць: “рабі тое, не рабі гэтага”. І на кожным кроку – хочаш – сасіскі з хлебам, хочаш – каўбаса. А мы ідзём і толькі: “Сёння мне гэтага не хочацца, давай лепей вады возьмем, з сіропам, і піражкоў з павідлам”. І кіно паўсюль добрае ідзе, цікавае, кепскага проста не робяць, як зараз.

– Ну. І людзі ўсе прыгожыя, моцныя. Бо няма чаго ім баяцца. Ні табе аблаў, ні стрэлаў, ні мін, ні свалоты. Ніводнай сволачы на свеце – гэта ж здорава, Ролік, га?

– Так здорава, што аж не верыцца, – Ролік часам злоўжываў іроніяй, як многія ўкраінцы. – Але ж будзе. Нашто ж тады столькі крывішчы пралілося?.. І як цудоўна мы зажывём! Дзяўчаты якія з намі дружыць будуць!

Схаваў сплеценыя пальцы рук між каленяў.

– Як добра мы будзем жыць! І жыццё будзе якое цудоўнае! Якое жыццё!

IX.

З часу той размовы на даху мы не звярталі ніякай увагі на Нонку. Помсцілі пагардай. Ведаю, што гэта было непрыгожа пасля агульнага абажання, было нават проста жорстка, але што нам заставалася рабіць? Сама вінаватая. Не вадзі людзей за нос.

Затое высунулася на першы план наша “бедная Ліза”. Наша ранейшая папялушка. Невялікага расточку – відаць, ад сістэматычнага трохгадовага недаядання, – страшэнна худзенькая. Няма на што глядзець, верабей, дый толькі. Але кожнаму, хто глядзеў на яе мяккія, крыху павольныя рухі, на зусім неўласцівую падлеткам грацыю хады, на залацістыя валасы і глыбокія, дабрэнныя сінія вочы – кожнаму рабілася неяк лягчэй на сэрцы, што вось ёсць жа на свеце гэткія рахманасць і добрасардэчнасць.

Спагадлівая яна была да святасці, наіўная і легкаверная да таго, што не карысталіся гэтым дурні ды сумленныя. І яна нібы зусім не звяртала ўвагі, калі даводзілася кепска ёй, але не магла без глыбокай крыўды, агіды, часам нават гневу глядзець на тое, як мучаць несправядлівасцю ці жорсткасцю іншых. Усё адно, хто б гэты іншы ні быў: чалавек або верабей...

– Падзвіжніца расце, – сказала аднойчы пра яе мая цётка, – на ўсё жыццё выйгрыш для нейкага шчаслівага чалавека. Ды толькі няшчасны лёс у яе будзе. Ужо

зараз яго рыхтуе. Вам жа зусім іншыя патрэбны. Каб пасадзіць на прыпечак і ў спіну цалаваць.

Аднойчы мы ўбачылі, як вялікі падлетак трымае на вяровачцы звязанага за заднія лапы крата. Ён нібы “адпускаў” звярка – і той за лічаныя імгненні зарываўся ў зямлю, – а пасля выцягваў яго за вяровачку.

– Куд-ды, эсэсаўская твая морда! Хоць у зямлю зарыйся – і адтуль дастанем.

І зноў адпускаў і выцягваў. І зноў.

Я глянуў на Лізку і ўбачыў, што ў яе гаротна дрыжаць бровы. Дагэтуль я, хаця мне й было брыдка, не збіраўся ўмешвацца. Падумаеш, крот?! Тут людзей колькі пабілі-паразвешвалі. Але ў такія хвіліны нельга было глядзець на малое дзяўчо без пачуцця самага вострага жалю.

– Кінь крата.

– А табе якая сабачая справа? – Хлопец быў вялікі і дужы, але ён нічога не ведаў пра мой вопыт, здабыты ў партызанстве і беспрытульніцтве. – Ты валі адсюль, рыжы, пакуль порткі...

Я быў бялявы з залацінкай, а зусім не рыжы і таму развярнуўся і ўрэзаў яму так, што ён знік, толькі пяты стырчалі з-за бервяна.

Лізка паспела перахапіць шпагат і ўзяла звярка ў руку, пачала вызваляць яму заднія лапкі. А я ж ведаў, як яна панічна баіцца ўсіх цёмных, незразумелых істот: тараканаў, кажаноў, мядзведак, тых жа кратоў.

Яна дрыжала ад агіды і ўсё ж разблытвала:

– Бо ён жа не здолее развязаць і здохне там. Пад зямлёй.

Урэшце, яна пусціла чорны камячок, і той, паляжаўшы хвіліну і, урэшце, паверыўшы, бліскавічна закапаўся ў зямлю.

– Ну што, – сказаў я хлопцу, – досыць ці яшчэ хочаш?

– Кінь яго, – раптам сказала Лізка, – дурань ён проста. Ну вось бачыш, не пусціў ты яго, калі па-чалавечы прасілі, – ну і спаймаў па пысе. Няхораша ты рабіў таму што. Сам як фашыст. Яны ў Палессі ўсю сям’ю маёй цёткі дротам тоўстым прывязалі да прызбы, а хату падпалілі. За партызанаў. А дроту дзесяць метраў. І хата ўсё мацней гарыць... Гэх ты, свіння...

Хлопец нічога не сказаў, нават не варухнуўся, калі мы пайшлі прэч. Глядзеў у зямлю.

...І вось цяпер мы ўсе хадзілі з Лізкай, нібы наперабой выкупляючы нашу ранейшую няўважлівасць. І весялілі яе, і жартавалі, і здатныя былі каму хочаш выбіць за яе зубы. Аб іншых метадах заляцання да дзяўчат мы мелі паняцце самае павярхоўнае.

Я, шчыра кажучы, здзіўляўся, чаму ніхто не закахаецца ў яе. Я асабіста абавязкова закахаўся б, калі б не Нонка.

І малая наша цвіла. Нібы з шэрай кукалкі вылез і пачаў пакрысе распраўляць змятыя яшчэ крылы вясёлкавы матыль. Яна пачала нават смяяцца, неяк яшчэ няўпэўнена, і шчокі яе пры гэтым злёгку ружавелі, і мы ўбачылі, якія ў яе прыгожыя белыя зубкі. Толькі ўсмешка яе, збольшага, усё яшчэ была вінаватая. Ёй было дужа мала трэба. У адказ на такую звычайную штодзённую рэч, як добрыя адносіны, яна плаціла такой сабачай адданасцю ўсім, што нам было няёмка. І асабліва не сыходзіла з яе языка імя Раланда:

– Ролік сказаў... Ролік зрабіў... А Ролік думае пра гэта так.

Нам добра было хадзіць з ёю, сядзець на камянях і боўтаць нагамі ў Дняпровай вадзе, лавіць рыбу і, загарнуўшы яе ў некалькі слаёў газеты, пячы, закапаўшы ў жар. Верхнія слаі газеты згаралі, а да ніжніх не даходзіла ні паветра, ні агонь. І мы раскручвалі празрыстую ад тлушчу паперу і елі рыбу гарачай, густа яе пасаліўшы. Падпечаную, чырвоную,

храбусткую. І, вядома, лепшыя кавалкі аддавалі Лізцы. Мы ўсе былі худыя і жылаватыя, як харты, хоць ты хрыбет праз жывот абмацвай, але яна была худзейшая за ўсіх, ды яшчэ і слабенькая. Ёй трэба было куды болей есці.

Малады голад вечна пакусваў нас вострымі зубамі, часам грыз. Ежы патрабавалі нашы мускулы, нервы, мозг, тое, што мы – будучыя мужчыны. І таму мы пачасту елі ўсялякую дрэнь: лопух, гарчычкі, сцяблíны травы – маркоўніка. І нічога з намі па гэтай прычыне не здаралася.

Божа мой, каб мне зараз такі воўчы голад! Гэта было б шчасце.

...У адзін з дужа празрыстых, крыштальных дзён позняга лета – ці можа ранняй восені? – мы і займаліся тым, што смажылі прынесеную рыбу ў заглухлым садзе ля закінутага велатрэка. Збуцвелыя лавы і сухія галіны былі добрым палівам; галіны дрэў заглядалі ў доўгае блюда з асфальтавымі краямі і дном, што парасло пустазеллем і хмызамі, заглядалі і зрэдку ранялі ў яго першыя жоўтыя лісты. Асфальт увесь пайшоў расколінамі, праз якія выбіваліся таполевыя віцы, і шышкамі, пад якімі да часу хаваліся шампіньёны; там-сям шышка ішла трэшчынамі, развальвалася, і грыб вылазіў на святло. Паўсюль было ўвяданне і запусценне, і паўсюль, аднак, буяла і лезла на свабоду прыгнечанае, але бязмерна-моцнае, упартае жыццё.

– Калі ўцякаць, то зараз, – раптам сказаў Ролік. – Пасля будзе позна. Восень не сёння-заўтра, халады.

– Рацыя, – падхапіў Навум. – А то мы гэтых гадаў не дагонім.

– Чаго чакаць? – сказаў разважліва Багдан. – Бульбу выкапалі, бацькам на гародах падмогі не трэба. І, аднак, не паўсюль жа выкапалі. Будзе прыкормак нейкі. Сёння на адным полі, заўтра на іншым. Ні калгас, ні гаспадар ад якіхсьці там пары карчоў не збяднеюць.

– Паслязаўтра давайце, чаго ката за хвост цягнуць? – гэта нецярплівы Жэнька ўставіў свае тры грошы. – Заўтра Ролік вось у “слупы” па зброю завядзе, пашукаем. А паслязаўтра – ф’юць...

– Мы яе за адзін дзень, можа, і не знойдзем многа. Ну, ясна, мой патаемнік. Але там мала. Давядзецца шукаць яшчэ. – Ролік задумаўся на хвіліну і рашуча ляснуў сябе па каленях. – А чорты б з імы! Вырашана. Паслязаўтра ці, крайні тэрмін, праз два дні.

І тут мы здзівіліся. Таму што на купе бітай цэглы з’явілася, як чорт з табакеркі, Нонка, якая цягнула за руку Карла.

– Прывітаннечка, змоўнічкі. Бач, сядзяць, нібы кашы аб’еліся. Пышныя гэткія! А сяброў, значыцца, забылі? Кінуць вырашылі?

Я ўбачыў, як у Роліка на імгненне з’явіўся ў вачах бляск. Пасля ён адвярнуў галаву.

– Вы чаго тут?

– Кінь, – умольна сказала Ліза, – яны ж таксама шмат зрабілі. Не крыўдзі іх.

– “Рыбка золотая над подводным гаем”, – пацягнула паветра носам Нонка. – Сядзяць, як нейкія ідалы турэцкія. Нума, Карло, лізь та даставай.

І сама выхапіла ў яго з-за пазухі бутэльку.

– Гэта чаго? – варожа і непаразумела спытаў Раланд.

– Наліўка вішнёвая. Сама яшчэ тады зрабіла, летам. Думала, перад дарогай, на шчасце. Вы ўсё ж хаця і шкодныя, і злосныя, і высакародства ў вас, прабачце, ніякага, хаця і кепскаватыя, а ўсё ж мужыкамі лічыцеся... будучымі. Што ж, давайце, піндзюры, так зробім: распіваем адвальную, а тады гаршчок аб гаршчок і... вы сваёй дарогай, Карл сваёй, а я – сваёй. Нічога, дарог шмат, кудысьці ды прыйдзем, а рукі паўсюль спатрэбяцца.

Карл зірнуў на яе. Нонка стаяла, прыхіліўшыся спінаю да ствала дзікай вішні, незалежна скрыжаваўшы падрапаныя ногі. Карл уздыхнуў, пайшоў да Раланда і працягнуў яму руку.

– Гэта яшчэ чаго? – Ролік глядзеў на яго сурова, спадылба.

– Мір, – проста сказаў Карл. – Мір, бо яна сказала, што дурні тыя, хто сварыцца. Мы з табой дурні... Бо яна...

– Гаваркія вы, мужыкі. Красамоўны вы народ, арлы вы нашы. Проста... як варэнікі. Глядзець люба, асабліва на Карла з Раландам. Усё дабіваліся: скажы ды скажы. І прыгожа так гаварылі: “З кім дружыць хочаш?..” А я, калі хочаце ведаць, ні з кім з вас дружыць не хачу. Я з іншым дружыць хачу.

Усе сядзелі прыгаломшаныя.

– Ну, то што? Цяпер мір? Няма чаго вам адно на аднаго гыркаць. Мір? Падайце рукі адзін другому.

У Лізкі вочы былі на мокрым месцы. Цяпер – ад радасці.

– Раландзік, даражэнькі, ты ж добры. Кінь злавацца. Карлуша, ты ж такі – ну, самы найлепшы. Ну, няма ж прычыны. Ну, даруйце кожны другому. Ну, рукі... рукі. – Вочы яе малілі.

– Па-мойму, дык нават... дзеля карысці справы, – буркнуў Багдан.

Лізка кінулася Роліку на шыю. І тут я ўбачыў, што Фінеес часта-часта міргаў.

– Мірыцеся, басякі, – сказаў ён дзіўным, такога я не чуў ад яго, глухім голасам. – Мірыцеся. Ну, падумаеш, ну, усім кепска. Каму, пытаюся я, на гэтай круглай зямлі добра? – І выбухнуў: – Падайце рукі, сволачы! Хаця б дзеля мужычай дружбы, залатаротцы вы.

Яму было нявесела: краёчак рота ўздрыгваў. Мне таксама было пагана.

– Ну, рукі. Усе – рукі, – сказаў я.

Рукі нашы сустрэліся.

– Ну вось, – сказала Нонка. – І каб ніколі не сварыцца.

Раланд разгроб жар і выкаціў адтуль абвугленыя скруткі. Зняў, здзьмухнуў спачатку голы чорны попел, потым чорную ломкую паперу. Потым карычневую. Потым разгарнуў белую.

Рыбы ляжалі там, нібы ў гняздзе, усе залітыя ўласным тлушчам, бронзава-чырвоныя, ільсняна-белыя на зломе. Парылі. Курэлі.

– Ешце, – сказаў Дзмітрэнка. – Карл. Нонка.

– Не лавіў, то чаго я есці буду? Не заслужыў.

– А ты горды, Карл. Гэта добра, што ты горды. – І вызверыўся: – Еш, тварына басурманская ты, а то так адпрасую, што...

Пасля гэтага выбуху яму палегчала. Расплюхаў гнеў. Карл усміхнуўся і ўзяў рыбіну. Бутэльку пусцілі па крузе. Кожны рабіў глыток з рыльца, і хутка ўсім стала весела, захацелася смяяцца і быць добрым да ўсіх. Мы ўпершыню пілі нешта мацнейшае за ваду. І ўсе вакол былі дужа смешныя і родныя.

– Што ж вы, хлопцы, мяне не пытаеце... а з кім я дружыць хачу? – сціснутьм нейкім голасам спытала Нонка. І раптам развесялілася. – Ну, хто ён, той... які...

– Хто? – з поўным ротам спытаў Багдан.

– Ды вы яго добра ведаеце. Ён мяне кахае.

– Дык хто? – з холадам у душы спытаў я.

– Хто? – Мне здалося, што яе вочы зусім не такія вясёлыя, што яны не смяюцца, што яны хутчэй... І калі гэта называецца смехам, то што тады такое плач? – Ды ты. Ты, дурань мой гаротны, небарака мой. Ты.

Здаецца, я страціў прытомнасць. Ад слова – першы і апошні раз у жыцці. Пасля я адчуў, што мяне трымаюць за плечы, што нехта торкае мне ў зубы рыльца... Калі я ўзняў веі, вочы мае сустрэліся з яе вачамі. Позірк гэтых вачэй быў насцярожаны, уважлівы і, нечакана, вельмі сур'ёзны. Глыбокі, дапытлівы, нібы яна ўпершыню бачыла мяне.

– Гэх ты, баба, – сказаў Багдан.

За глыбінёю, за шкадаваннем і дапытлівасцю я падсвядома адчуваў у гэтых вачах боль. Але нават каб гэтыя вочы адкрыта хлусілі – я б паверыў. Мне так хацелася верыць! А яна скаланула галавой, кінулася да агню і засакатала, як заўсёды:

– Ён мне сказаў пра гэта, – рука яе лягла на маю. – І, дурнік такі, не зразумеў, што я ж яму адказала, што я радуюся. Не магла ж я так проста адказаць: "Давай..." Ну, я і маўчала, думала і вось... Таму і вам не хацела нічога казаць. Усё думала, ён абдумаецца, яшчэ раз скажа. А ён, дурны, маўчыць, паверыў. Такі дурашны. Сам разумны, а галава дурна-ая.

Карл і Раланд пераглянуліся. Пасля Карл зарагатаў. Ролік глядзеў на яго непаразумела, нібы не верачы, і раптам прыяднаўся да сябра:

– Ну, гер Канецкі, – ён рагатаў да слёз. – Ну й доўбні.

– Ну, давай лапу, ці што... Ухажор... Аўтух з Чокалаўкі.

– Дый ты...

Але я не думаю, каб у гэтым нястрымным смеху не было ноткі горычы, і прыкрасці, і лёгкай пагарды да сябе.

А яе рука бязвольна ляжала ў маёй, як нежывая, і вочы былі па-ранейшаму не тое што халаднаватыя, а адлучаныя, і толькі калі яна пераводзіла іх на Карла ці на Раланда – ледзь бачна ўздрыгвалі веі. Але гэтага ніхто не мог бачыць, акрамя мяне. Яны не мелі майго зроку, абвостранага несамавітай любоўю і нясцерпным болем.

Я нібы адразу пасталеў, нібы ў адну хвіліну стаў дарослым. І я зразумеў усё да самага дна ў гэтай дзяўчыне. Я зразумеў: адным ударам яна памірыла ворагаў, аднавіла кампанію і сваё месца ў ёй, месца нашай атаманшы і каралевы, уваскрасіла план, якім мы жылі, ды яшчэ адначасна, за адньм разам, ашчаслівіла мяне, здаровага боўдзілу, даўгалыгага дурнога дылду. Яно ўмела разлічваць, гэтае дзяўчо, і яно выбрала аптымальны варыянт, пакінуўшы дрэннае толькі адной сабе.

І хацця я ўсё гэта зразумеў і пагарджаў сабою і ёй – я ў глыбіні душы сапраўды быў шчаслівы і нават заспакоены. Гэткая жывёла!

...Абмеркавалі план заўтрашняга паходу. І таму, што ўрэшце рашыліся – неяк пуставата і трывожна было на душы. Нібы смактала нешта. Збіраліся было ўжо і разыходзіцца, але тут здарылася прыкрая, брыдкая гісторыя, якая канчаткова сапсула гэтую нашу апошнюю “мірную” бяседу.

Вогнішча дагарала ў сутонні. Цягнуўся над закінутым, нікому не патрэбным велатрэкам шызы дым. Вечарніца загарэлася, пачала пераліваацца над спаленым кутнім домам.

– Старажытныя лічылі, што гэта не адна зорка, а дзве, – сказаў, як заўсёды не да месца, інтэлігентны Жэнька. – Тая, што раніцай, – гэта Венера, ранішняя зорка, а гэта вось там, – гэта Веспер.

– Ой, – сказаў Раланд, – адкасніся ты, Яўген, са сваім Весперам. Тут іншае мучыць.

Цёмныя вочы ягоныя ад пашыраных зрэнак яшчэ больш пацямнелі. Хмурыя, нейкія пакутліва-нядобрыя і... вінаватыя.

– Вельмі я вам непрыемную рэч сказаць хачу. Прабачце, хлопцы, але сказаць лепей зараз. І ты прабач, Ліза, даражэнькая...

– Што такое? – з яе твару збегла фарба.

Ролік, хаваючы вочы, сказаў. Не ёй, а нам.

– Лізу не трэба браць, хлопцы. Нельга.

– Гэ-та ча-му? – спытала яна, яшчэ не верачы.

– Думаеш, мне прыемна? Дорага б я даў, каб не казаць гэтага.

Ён падсеў да яе і абняў за плечы.

– Ты сама падумай, сама зразумей, і тады ты сама скажаш, што я маю рацыю. Ты слабенькая, ты не вытрымаеш. Згаладнела за ўсе гэтыя гады. Унь да Пячэрска з намі дайсці – і то табе цяжка даецца. А там жа горы, пераходы часам і не па сцежцы, са зброяй. Ну, добра, мы тваю панясём. А раптам нехта пакоціцца і табе трэба будзе руку падаць? Ты ж не ўтрымаеш? Пасля замучыш сябе да смерці.

– У-утрымаю, – раптам зноў ціха заплакала яна.

– Ну-ну, не плач, – грубавата сказаў Багдан.

– Не, не, скажыце, што вы гэта пажартавалі.

Яна нібыта яшчэ не да канца разумела ўсю глыбіню свайго чорнага няшчасця, сваёй адрынутасці. Сядзела ля Раланда і зазірала ў вочы.

– Я з вамі хачу. З табой. Чаму? Ролік, чаму-у?!

– Дурнічка, – сказаў ён, – мы ж цябе шкадуем.

– Я не хачу, каб шкада... – хліпала яна. – Я з табой. Цябе там забіць могуць, а я... Хлопцы, чым жа я вінаватая?

– Раланд, – сказаў раптам Жэнька, і я ўпершыню ўбачыў, што ягоны прыгожы, проста хоць у кіно, твар можа быць цвёрдым і злым, – гэта жорстка. Што ты робіш? Ды мы, у выпадку чаго, можам яе і пакінуць у лагеры, які там сабе зробім. Хай гаспадыняй будзе, га?.. Раланд, га, Раланд?

– Яна пасля сама зразумее, – сказаў Дзмітрэнка.

І тут Лізка мяне здзівіла. Я глянуў на яе і ўбачыў, што яна не плача, што вочы адчужаныя і суровыя, а ля краёчка гожага маленькага рота – цвёрдая горкая складка, як у дарослай. І загаварыла яна пасля як дарослая:

– Ясна. Жыццё пад германамі не шкадавала. Вайна – не шкадавала. Можа, горш за ўсіх вас мне давялося. І я ж яшчэ ў гэтым вінаватая, што вы мяне адпіхаеце, – пальцы яе камячылі ражкі хусткі. – Справядлівасць ваша. Не лепшыя вы за тых. Толькі што словам б’еце. А мне лепей бы прыкладам, не так балюча. Бо я вам адным верыла, адных вас любіла. Няхай. Вайна дабівала – не дабіла, а вы сваёй справядлівасцю дабілі, дапамаглі... А я з вамі, з табой, Ролік, ішла б... Ты не думай, я слабая, а двухжыльная. Ну што ж, дзякуй і на тым, што жартавалі, гулялі, як з малым сабачкам. Тады ўжо, відаць, рыхтаваліся кінуць. Іначай чаго б так добра... да мяне.

Устала. І тут нечакана ўзняўся і Навум. Падышоў да яе. Вусны яго неяк дзіўна ўздрыгвалі.

– Ну, бывай, Ліз... Я... я асабіста цябе ўзяў бы. І не чхнуў бы, і аб тым, што можа быць, не думаў бы. Ды тут пачынаецца тое, што ён... камандзір.

– Ненавіджу яго, – з сухімі вачамі сказала малая.

– Не трэба. Але я цябе ўзяў бы, Ліз. Дальбог бы ўзяў. Бывай.

Узяў у далоні яе галаву.

– Навуме, чаму я заўсёды такая няшчасная? Чаму ўсё заўсёды на мяне? Чаму варта мне кагосьці добрым палічыць, і ён мне адразу – вораг? – яна пытала гэта шэптам, так, што чуў, бадай што, ці не адзін я.

– Я – не вораг. Бывай.

І ён... пацалаваў яе. Гэта было так непадобна на яго,

што я не паверыў вачам. А яна нечакана зноў заплакала. Можа, ад пяшчоты – дзяўчат і жанчын увогуле ніколі нельга гладзіць па галаве ў падобных абставінах, заплачуць горш, – а можа, таму, што зразумела нешта?

І так, плачучы, яна пайшла. І такога гаротнага плачу мне, дзякуй богу, не давялося пачуць яшчэ раз у маім жыцці.

...Мы маўчалі. Толькі Фінеес падышоў да вогнішча і кінуў у яго некалькі галін. Ускінулася польмя. Барва і чорныя цені заскакалі па твары, зрабілі Навумаў твар яшчэ больш суровым.

– Ты з заўтрашняга дня наш камандзір? – спытаў Навум.

– Ну, – Раланд высакамерна (і гэта была хлусня) глядзеў убок.

– Тады – свіння, свіння і яшчэ раз свіння. Ты што ж, не бачыш?

– Ну, – суха сказаў Дзмітрэнка.

– А я занадта добра бачу. І подаўна. Таму што ў мяне вочы такія: бачаць, калі другому кепска, калі ў іншага душа мучыцца. І яшчэ таму бачу...

– Ну, і яшчэ чаму?

– І яшчэ таму, што... Таму што... А-а, – Навум махнуў рукою, вусны ягоныя скрывіліся. – Ні вам, ні ёй гэта няважна. Важліва іншае. Свінні вы, шкадавання ў вас да гэтай маленькай няма. Да маленькіх, да страшэнна пакрыўджаных. А яна большая за вас. Так пакрыўдзіць яе, свінні. Яе! А я...

– Мае рацыю, – сказаў Карл. – Каб мы з гэтага дня не камрады – я б вам морду набіў. – І дадаў пасля паўзы: – Ты прабач мне, Навуме. За ўсё і ўсіх.

– Ты прабач.

Мне здалося, што ў абодвух неяк нязвыкла блішчаць вочы, і я адвярнуўся. Я тады не любіў сцэн, падобных на гэтую. А можа, рабіў выгляд, што не люблю.

Нончыны пальцы ляглі на маё перадплечча. Я здзіўлена зірнуў на яе і ўбачыў, што яна глядзіць на Раланда амаль з нянавісцю. Дорага б я даў, каб даведацца аб сапраўднай прычыне гэтай нянавісці.

– Быдла ты, – сказала Нонка. – Ну і хай з раніцы камандаваць пачынае. А сёння мы самі сабе атаманы. Хадзем адсюль, Васілько. Хадзем адсюль, мілы.

“Як пашалелі яны ўсе, – падумаў я, – хто з-за сукенак, хто з-за портак. Проста масавае вар’яцтва нейкае”.

Мы пайшлі ад агню ў ноч.

X.

– А мы не пашалелі? – сумна сказала Нонка.– Ўсе пашалелі, а я болей за ўсіх.

Мы ішлі па Уладзімірскай горцы. Падол спаў увесь у рэдкіх, дужа рэдкіх, агнях. Ноч дыхала цеплынёй. У ртутна-цьмяным люстры Дняпра адбіваліся буйныя зоры.

– Было аднойчы на Урале. Ішоў я да сваёй вёскі, дзе наш інтэрнат, з раскольніцкай вёскі Падавіха. Восем кіламетраў тайгою. Мароз – не ведаю, які мароз. Тэрмометр на сельсавеце ляснуў. Жалеза крохкім рабілася: грукнеш сякераю, то палену нічога, а лязо – напалам. Зор – у тысячу разоў болей, чым заўсёды. Ды рэзкія, ледзяныя, без літасці. Іду – шолах, нібы нехта гоніцца. Стану – і той стане. Пабягу – і той за мною бяжыць. І ўвесь час шоргат, шоргат, шастанне. А вакол – ну нічога не варухнецца. Тайга ў снягах замерла, нічога жывога, што магло б шаргатаць, толькі зоры рухаюцца, міргаюць. Ясна, што болей няма каму. Яны! Славутае паўночнае “голас зор”, або “размова”, ці

“песня” зор. Гэта я пасля даведаўся, што той шум – дыханне, якое на ляту замярзае, і крышталікі лёду адзін аб адзін шоргаюць і звіняць. А тады страшна стала. Колькі іх! Якія калючыя! Вось памру, і такое ж ледзяное будзе давеку. І хто зведае, каму да гэтага справа будзе? Гэта я вось так упершыню зразумеў – менавіта зразумеў, што канец будзе. І развее, разнясе ў гэтым ледзяным пыле. Бог – і той слядоў не знойдзе.

– А цяпер баішся?

– Цяпер не. Іду вось з табой і проста не думаю аб тьм, аб чьм тады думаў. І не буду я думаць. Мне здаецца, таму людзі і ходзяць удваіх.

– Удваіх?– спытала яна.

– Ну так. Вось я цябе за руку трымаю, і ніякай мне няма справы, што яны ледзяныя, вялізныя, што там такая бездань... Нонка, каб мне ўжо зусім лепей за ўсіх на свеце было... Можна мне цябе пацалаваць?

– Пацалаваць? Ах так, так. Не ведаю, па-мойму, пра гэта не пытаюць. Ты таксама можаш пра гэта не пытаць цяпер. Я ж сама ўсім сказала.

Я абняў яе, няўмела прыцягнуў да сябе, убачыў цераз яе плячо цені каштанаў, узнесены ў зіхоткае – ад безлічы зор – неба Уладзіміраў крыж і апусціў твар у яе валасы.

...Гэты халаднаваты пацалунак! Той, калі вусны яе амаль не рухаюцца. І ўсё ж я не мог адарвацца ад гэтай першай смагі і першага паталення, і мне гэта было нават лепей: адчуваць яе холад, але яшчэ і яе пакору, тое, што яна нікуды не здолее пайсці, што яна мая. Хаця я й не дужа, не ў поўным сэнсе разбіраўся ў тым, што азначае “мая”.

Холад адданых вуснаў. Я стаяў, прыціскаючыся да яе, і разумеў яшчэ мацней, зусім несумненна, безнадзейна і беспаваротна, што я для яе – ніштто. Але побач з несамавітай горыччу, з сысучым болем жыла ў глыбіні

яшчэ і трапяткая радасць, такая, якой мне пасля ніколі не даводзілася перажываць.

Яна раптам узняла руку і дакранулася да маёй шчакі.

– Ты што?

– Нічога, – сказаў я. – Зусім нічога. Нонка, мілая, ты думаеш, я не бачу? Не адчуваю ўсяго? Цябе зараз як агнём пякуць. Мне б трэба пайсці, саступіць. Але я не магу гэтага, проста не магу. Хачу, каб ты была тут, побач, хаця сёння. Хачу цалаваць рот. Такі ён у цябе безуважлівы! І твае валасы, і ўсё... І ты ўсё ж паруш свае слова, Нонка. Не мучай сябе. Мяне – калі хочаш, а сябе – не. Мне ўжо і тое добра, што ты жывеш.

– Глуптасю ты. Куды ўжо мне ісці адсюль? Ты не звяртай увагі. Ты проста гладзь мае валасы... вось... вось так. І, калі захочаш, цалуй мяне. Я пастараюся, каб ты не адчуваў таго, аб чым па дурасці падумаў. Я пастараюся.

Я захутаў яе плечы крысом пінжака, успёр руку на спінку лаўкі. Цяпер яе плячук быў у мяне пад пахай, яе галава на маім плячы. І я гладзіў і гладзіў гэтыя цяжкія валасы, баючыся паварухнуцца, баючыся неяк спалохаць гэты дзіўны сон наяве.

А яна тулілася да мяне ўсё шчыльней і шчыльней. Я не цешыў сябе гэтым.

Яна гарнулася не да мяне, а да цёплага побач з сабою і ад гэтага свету, ад гэтых халодных зор, ад усяго, што здарылася.

І раптам заплакала. І гэта было немагчыма: Нонка – і заплакала. Я абхапіў яе і сціснуў так, што аж сам задыхнуўся.

– Ды што? Што з табой? Мілая мая. Нонка мая.

Яна ўся абвіснула ў маіх руках, я адчуваў, як уздрыгваюць ад плачу яе маленькія цвёрдыя грудзі.

– Суцеш мяне, Васілько. Кепска мне. Ой, як мне кепска! Пашкадуй мяне. Ты добры, харошы, лепшы за іх усіх, але што я магу, што я магу зрабіць з сабой?!

Я і сам адчуваў, што плачу. Рэдкімі цяжкімі слязьмі. Як ніколі дагэтуль. І не за сябе, а за яе.

– А ты нічога і не рабі. Пасядзі вось так, са мной, і ідзі, куды хочаш, дзе табе добра будзе, мая ты неласкавая. Ідзі туды, дзе захочаш быць ласкавай. – А сам, ведаючы, што гэта ў апошні раз, усё гладзіў яе плечы і цалаваў мокры тварык.

– Не. Не. Позна ўжо. Ты што, не бачыў? Я слабых не дабіваю. Не.

Закалацілася яшчэ няўцешней.

– Ой, Васілько, Васілько. Пра ўсіх я падумала, толькі пра цябе не падумала. Як гэта табе! Удар мяне, чуеш? Не падумала я, як гэта кепска будзе табе. А ты самлеў. Проста ўзяў, дый... Ой, даруй мне, даруй. Калі толькі можаш.

– Кінь, кінь ты. Што, каму, за што дараваць, дурненькая?

– Даруй.

Яна абхапіла мяне за шыю, пачала блытацца пальцамі ў чупрыне і сама, таксама зусім няўмела, стала цалаваць мяне ў вочы, нос, урэшце ў вусны.

– Ты не думай. Я цябе кахаць буду, я цябе не пакрыўджу, я ўсё гэта запомню. Дай мне толькі крышачку ачуняць.Дужа цябе буду любіць. Ужо нават і цяпер люблю. Даруй мне.

Рукі мае дрыжалі ад болю, падзякі і пяшчоты. Усё яе цельца калацілася ў гэтых маіх руках, нібы з кожным выбухам плачу з грудзей вырывалася не толькі дыханне, але й самое жыццё. А я гладзіў яе, і плач паступова заміраў, і я шаптаў і шаптаў, нібы ў дурмане:

– Дарагая мая... Любая мая... Мая добрая...

...Ачуўся я на плошчы Хмяльніцкага. Конны Багдан паказваў булавою на бязважкі сілуэт Сафіі, што ўзносіўся ў зоры. Было поўнае бязлюддзе начнога спустошанага горада.

Кіяўляне са смешачкамі перадавалі такую, нібыта “праўдзівую”, гісторыю. Уладзімір са сваёй горкі крычыць Хмяльніцкаму:

– Багдане, гоў!

– Чаго табе?

– Кінь сваю булаву.

– Нашто?

– Пары. Такую корчму, такі шалман развялі, што я вжэ більшэ дывытыся не можу. А крыжам іх ганяць нязручна.

Ого, паспрабаваў бы ён на мяне з Нонкай. Я так бы ім, бронзавым нават, усыпаў.

Я думаў так. І гэта было праўда.

Я памятаў, што адвёў Нонку дамоў і доўга яшчэ стаяў з ёю ў зарасцях бэзу перад пад’ездам. Але што было пасля – не памятаю, хаця забі. Нейкія завулкі, дрэвы паркаў, руіны і зноў паркі, начны, паміраючы ў вуліцах крок, і туман у вачах, і нейкія дзіўныя, лепшыя ў свеце вершы, якія я мармытаў, і чытаў уголас, і цяпер начыста забыў.

Багдан узвышаўся нада мною. А я падумаў, што вось пакінуў жа ў Кіеве свой след на гэтай плошчы адзін беларус, скульптар, што зрабіў яго. А можа, пакіну і я? Хаця б тымі вершамі, што я мармытаў і забыў. Шмат год яны будуць лунаць гэтымі завулкамі, нябачныя для вачэй іншых, будуць ціха гучаць у вушах закаханых нават у той нязмерна далёкі час, калі мяне, магчыма, не будзе. І яны, юнакі, будуць прыслухоўвацца да гэтых

водгукаў, да водгулля далёкага шчасця і думаць, што гэта ў іхніх душах. А гэта буду я і вершы, забытыя мной дзеля гэтых вуліц і завулкаў. Вечныя вандроўнікі кахання, што блукаюць уначы па гэтай зямлі.

XI.

Ранішняе сонца ўстала ў халаднаватым малочным тумане і, нібыта ў расе, прарочачы ясны і цёплы, вечны дзень. Жоўта-вясёлкавае – ці, можа, гэта туман адліваў вясёлкай? – яно пералівалася, падымаючыся аднолькава над мёртвымі кварталамі і над кварталамі жывых. Мы ўсе падышлі пад Жэнькаў балкон, гукнулі. Праз хвіліну над парэнчамі з’явіліся гожы торс у белай майцы і гожая ускудлачаная галава.

– Ты што гэта, забыў? – вызверыўся Багдан. – Стаіць сабе яшчэ голы ды азадак чухае. Заработаўся, пад носам мух лавіўшы.

– Ага, – сказаў кісла Жэнька, – маці порткі замкнула.

Выгляд у яго быў засаромлены і злосны. І крыўдна яму было, відаць, што паставіліся, як да маленькага, і ярасць брала на сваю турму, і зайздрасць да нас, перад якімі такі цікавы дзень.

– У трусах, – сказаў Карл.

– Ага, а яна замкнула дзверы.

– То злазь па рыне, – нецярпліва кінуў Ролік. – Месяц жа назад спускаўся.

– Ага, бач, тры звяны выпалі. У апошні раз. Ледзь мне не па цемечку. Усю ж вайну не рапаравалі.

– А вяроўкі няма? – спытала Нонка.

– Ага, матка бялізну на гары павесіла.

– Так, брат, становішча бязвыхаднае, – сказаў я.

– З чацвёртага без вяроўкі, сапраўды, не скочыш. Ну, добра, сядзі. Калі скамандуюць “на выхад з рэчамі” – бяжы да нас. Ведаеш, дзе шукаць?

– Ведаю, – безнадзейна сказаў Жэнька.

...Шмат каму з тых, хто пачуе гэтую гісторыю, цяпер можа здацца дзіўным і наш план, і тое, што нікому з нас ніколі не прыйшла ў галаву адна акалічнасць. А менавіта тая, што задума наша – дзіцячая, што план наш – дурацкі, што мы не дабяромся, можа, і да Жытоміра, а не тое што да Львова ці да фронту – і асабліва са зброяй, – што нас пераловяць, куды раней чым мы бандытаў.

Але на тое нам і было ў сярэднім па шаснаццаць год. Мы не думалі ні аб чым гэтым. А наконт таго, каб дабрацца і не зпапалі, то справа гэтая, як ні дзіўна, не здавалася такой ужо безнадзейнай. Мы ведалі тысячы спосабаў праезду, якія ідэальна адпавядалі таму часу і той чыгунцы.

...Каштаны пачалі губляць плады. Упадзе вялізная зялёная і шыпаватая булава – продкі называлі такую на ўсходні лад “буздыган”, – расколецца, і выгляне адтуль вільготны карычнева-бліскучы, нібы лакіраваны, каштанчык. Як хітрае цёмнае вочка. А часам два ці тры.

Мы выйшлі са двара, убачылі на асфальце безліч такіх каштанчыкаў.

І яшчэ ўбачылі... Лізку, якая, гледзячы ў зямлю, пахмура ганяла, перасоўвала іх нагамі. І тут Навум падышоў да Раланда.

– Возьмем яе. У апошні раз, калі ўжо ты такі.

Ролік глянуў на дзяўчо і змрочна кінуў:

– Добра, ідзі.

Вуліцы адкрываліся перад намі ў ранішнім няяркім сонцы. Напаўпустыя, адкрытыя толькі для нас. Золата каштанаў прыкрывала і прыкрашвала нават убогасць і

пачварнасць руін. Сонца падымалася ўсё вышэй і лашчыла нашы твары, бо мы ішлі да яго. І па тым, як мы ішлі, лёгкім, пругкім крокам, я разумеў, што сяброў у гэтую свежую раніцу ўзносіць тое, што ўзносіць і мяне: поўнае адчуванне кожнай жылачкі, кожнага нерва. Тое дасканалае адчуванне кожнага свайго мускула, што ўласцівае маладым зверанятам. Адчуванне Жыцця.

Мы ішлі на сонца.

Золата каштанаў, прыгажосць дзівосных запушчаных дамоў, увесь воблік гэтага ледзь не самага прыгожага ў свеце горада.

– Хутка мы ўсяго гэтага не ўбачым, – са шкадаваннем сказаў Ролік. – Аж кідаць горка.

...Пустая лаўра з аблупленымі купаламі, са старажытнымі каравымі арэхамі, змаршчакаватымі, ледзь не на далонь у глыбіню. Ціха падаюць у лістоту арэхі, якіх няма каму збіраць. Зрэдку мільгаюць цені нешматлікіх манахаў. Ад руін Успенскага сабора ўсё яшчэ горка цягне нібы астылым дымам і тленнем.

Аднавокі бандурыст у пінжаку і белай сарочцы з яркай жычкай сядзіць ля цагельнай жоўтай дарожкі, вышарпанай тысячамі ног. Сядзіць там, дзе яна збягае ўніз, хаваецца за арэхамі, дый перабірае струны бандуры. Сіпаты мяккі голас:

Ой, за темними лісами
Лежить козак застреляний,
Лежить козак застреляний,
Ще й крівльою обілляний.
Нема кому потужити,
По козаку подзвонити.
Дзвонять коні підковками,
А козаки шабельками,
Чорний ворон крилоньками,
А матінка – слізоньками.

Над песняю каціласе ласкавае добрае сонца.

Встань, козаче, ти проснися,
На Вкрїану подивися,
Вже сідельця твоі згнили,
І стремени вже потліли,
Орли очі повиймалн,
А татари шаблю взяли.

Ціхі ўздых. Захліпала Лізка. Ціха-ціха. Я кінуў позірк на Нонку і ўбачыў, што і ў яе вочы поўныя слёз. Прысунуўся, сціснуў яе локцік.

Візьми, мати, піску жменю,
Посій його на каменю:
Коли ж отой пісок взійде,
Тоді твій сын з війська прийде.

Мы і далей маўчалі. А пасля Багдан раптам уздыхнуў.

– А што вы думаеце, могуць жа і нас забіць вось так. Здра.

– Кінь вярзці, – сказаў Ролік. – Хто не калоціцца, хто да канца трымаецца, той выжывае.

І тут Багдан заспяваў. Я ніколі не чуў раней ягонага голасу і зараз быў узрушаны і ўражаны. Ніколі не думаў, што ў яго можа быць такі амаль ужо дарослы, моцны, неймавернай гожасці тэнар. Не такі, якім спяваюць па радыё ў операх закаханыя, а такі... ну, моцны і мужны. Я ніколі не думаў, што ён можа так:

Умер, умер наш полковник, ще й тихая мова.
Зостаеться кінь вороний, золотая зброя;
Зостаеться кінь вороний, зброя золотая;
Зостаються дітkі малі, жінка молодая.

Нечакана падхапіла Лізка, і я таксама здзівіўся: нібы заплакалі, зазванілі нябесныя званы. І Нонка пачала туравацЬ, і ў яе быў някепскі глыбокі голас. Але ўсё адно, як яны ні спявалі, нават тая ж Лізка – голас Багданаў уладарыў над імі, таму што яго проста ні з чым нельга было параўнаць нават на гэтай зямлі, так багатай галасамі.

Ён, здаецца, напаўняў усё пад скляпеннем неба – я толькі дзівіўся, што, гаворачы, ён нібыта басам бурчыць, а тут так спявае:

Зостаються дітки малі з жінкой молодою.
Беруть коня осавули, товариство – зброю;
Коня ведут, зброю несуть, кінь голівку клонить,
Молодая полковниха білі руки ломить.

Калі ён скончыў, мы яшчэ некалькі хвілін ішлі як прыбітыя. Ледзь ачомаліся.

– Н-так, – сказаў Ролік. – Вось гэта дык так. Ты чаго гэта раней не спяваў?

– Та-а, – засаромеўся Багдан, – я для сябе спяваю. У плаўнях недзе ці ў лесе. Калі адзін. І чаго гэта мяне сёння так разабрала – сам не ведаю.

Урэшце мы мінулі і Спас-на-Берастове і Выдубецкі манастыр. А Карл усё яшчэ бурчаў:

– Дурань, з такім голасам яму на кулі лезці, ёлуп. Гэта ж ён не твой толькі. Усіхні. Проста хоць ідзі ды на ўсіх нас у міліцыю заяўляй.

Плаўні адкрыліся вачам нечакана, калі.сонца было ўжо ледзь не ў зеніце. А над іхняй зеленню і блакітам, штопраўда, досыць далёка і ад ракі, і ад пабітай ямамі і байракамі дарогі падымаўся нібы брудна-жоўты лес ці нейкі незвычайны замак: пірамiды, шпілі, кубы, званіцы. І ўсё гэта перасечанае глыбокімі, вельмі вузкімі ярамі-шчылінамі. За гэтым горадам пачыналася ўрвішча, таксама пасечанае ярамі. І ясна было, мяркуючы па роўнай паверхні ўсіх шпіляў і пірамід, што калісь “горад” быў часткай плато, але людзі бралі гэты слабы пясчанік, праўдзівей, ледзь сцэментаваны пясок. Размывала яго вада, выветрываў вецер. І вось атрымаўся горад, або “слупы”, як зваў гэта месца Раланд.

– Людзей няма, – сказаў Дзмітрэнка. – Гэта добра. Толькі унь там, нешта ў палове кіламетра, дарожныя

рабочыя. Ну, гэта далёка, не перашкодзяць.

Адзін яр быў асабліва глыбокі і вузкі, з роўнымі стромымі сценкамі. У гэтых сценках яра і ў “абеліcках”, што тырчалі пасярод яго, там і сям былі відаць пячоры, досыць глыбокія, часам накіраваныя ўніз, углыб. Пэўна, людзі калісь, яшчэ да вайны, здабывалі тут пясок.

Яр быў метры чатыры ў шырыню, метраў пятнаццаць–дваццаць глыбінёю, а ў даўжыню цягнуўся метраў на шэсцьдзесят. Жаўтавата-рыжыя сценкі і палоска блакіту ўверсе. Там, дзе яр канчаўся, сыходзячыся на клін, высачэў над ім на плато пахілы стары каштан, які – невядома як, на чым і нашто – вырас тут. Пахілы, з часткова аголенымі карэннямі, ён, хто яго ведае з чаго, смактаў сокі, каб выгнаць такі ствол, сукі, галіны і залатое лісце, што свяцілася дзіўнай пяшчотнасці блакітам. За імі былі высокія пясчаныя наносы, амаль дзюны.

– А што, як пясок папаўзе? – спытала Лізка,

– Дурнічка, – сказаў Ролік, – ты глядзі, каштан жа яго трымае. Ён не пусціць. Гэтым купам травець і травець... Вось глядзіце, што я тут заначыў.

Ён пачаў адграбаць у адным месцы пясок. Хутка ў сцяне зазеўрала вусце пячоры. Хлопец улез туды з галавою. Ногі ў яго заторгаліся. Нешта цягнуў.

– Хлопцы, – сказаў я. – Трымайце яго за ногі. І някепска б нейкую дошку, каб трымаць тое, што над ім. Хоць на чвэрць хвіліны і тое...

– Глупства, – як з бочкі сказаў голас з пячоры.

Дзмітрэнка выпаўз адтуль і вывалак нешта вялікае, загорнутае ў нямецкі брызент. Разгарнуў.

– Н-на, – сказаў Багдан. – Як выславіўся б Жэнька: “вуаля”.

На брызенце ляжалі нямецкі буйнакаліберны кулямёт і два “вінтары”.

– Так бы мовіць дзевяноста першага дроб трыццатага, – сказаў Ролік і палез зноў.

На гэты раз з’явілася скрынка з вінтовачнымі патронамі, пляскатая нямецкая бляшанка для кулямётных стужак, нешта каля двух дзесяткаў нямецкіх гранат з блакітнымі галоўкамі і штук дзесяць нашых, рабрыстых, як ананас, “фенек”.

– Н-ніштo сабе,– сказаў я.

– Ну вось, – Ролік устаў з кукішак. – Цяпер трэба шукаць яшчэ. Спачатку тут, пасля там, на плато. Яны адтуль уцякалі... Ты, Нонка, ідзі унь туды і сачы, каб дарожнікі не ўбачылі. Унь на той узгорак. Ты, Багдан, шукай пакуль у канцы яра ды ўздымайся пасля на плато. Ты, Ліза, сюды не лезь, а там, над ярам, над плато, шукай ці нават проста пасядзі. Стамілася ж, бедная. Ты, Васілько, самы зіркаты, то ідзі аж за вусце яра, на той горб, і сачы там за дарогай, што ад горада ідзе. Глядзі, каб ніхто не палез цікаваць і асабліва каб тыя не падсачылі. Ім верыць нельга, у іх памяць каціная. У выпадку, калі прыйдуць, падкрадуцца – свішчы і з імі біся да апошняга, пакуль мы не прыхаваем ды да цябе не падбяжым.

– Чаго гэта я на шухары стаяць буду?

– Кажу ж табе, вочы найлепшыя. І партызанская прывычка ёсць, каб заўважаць усё. А тут, у самым яры, застануся я з Карлам ды Навумам.

Ён усё яшчэ стараўся, каб яны былі разам і пры ім. Усё баяўся выбуху старой варожасці, хаця хлопцы ўчора і паціснулі з такою шчырай сардэчнасцю адзін аднаму рукі.

XII.

Я сядзеў на высокім узгорку. Часам суха шапацелі мёртвыя сцяблінь палыну і мякка варушыўся малады

шыза-зялёны палын. А я ўспамінаў арэнбургскія стэпы і тое, што гэты малады палын крыху схожы на лапкі кавуноў. Былі тут таксама ружова-бялёсыя кашэчыя лапкі, сінія зоркі цыкорыя. Была цішыня, прасякнутая пахам траў.

Нешта непамысна мне было на душы (ці, можа, гэта зараз мне так здаецца?). Занадта спакойныя былі і неба, і плынь Дняпра, што ўвабрала ўвесь ягоны блакіт. І ўспаміналася чамусьці, як Карл паскроб пальцам сценку яра і сказаў:

– А гэта, хлопцы, не пясчанік. Гэта звычайны пясок. Ледзь-ледзь сцэментаваны.

– Чым? – спытала Лізка.

– А чорт яго ведае чым. Вапнай, што ў вадзе бывае.

– Ну, і хрэн з ім, – сказаў Багдан.

З вышыні я, як на далоні, бачыў яр з усімі яго адгалінаваннямі, “абеліскамі” і “пірамідамі”. Увесь гэты дзіўны, нібы з чужое планеты, свет.

Глядзеў, як рухаюцца, поўзаюць па дне маленькія фігуркі, капаюцца, часам нешта знаходзяць. Адзін раз Ролік паказаў мне нейкую цёмную рысачку. Мабыць, яшчэ аднаго вінтара знайшлі.

Было ціха. Пахнулі травы. Ні на дарозе, ні на беразе нікога не было. Ніхто не збіраўся сачыць за намі. Мабыць, мы так правучылі верхнядворскіх, што яны назаўсёды адмовіліся цягацца з намі.

Бяжыць на вятры лаза, бягуць воды. Шуляк кружляе ў сляпучай вышыні. Узняўся з зарасцяў вялізны, сыты, вугальна-чорны крумкач.

Ворон помнив Остряницю й Хмеля,
Над Полтавським боем кружеляв.

Горка пахне палын, і самі сабою склейваюцца павекі.

Вось Багдан, трымаючыся за карані каштана, вылез і пабрыў па плато. Мабыць, у вяршыні яра нічога не знайшоў і цяпер выконваў другую частку загаду.

Бяжыць пад ветрыкам шызае мора сіўцу і палыну, хістаюцца рэдкія татарнікі.

Твой названы брат
У Царградзе дальнім сеў на палю.
Кліча брат Мушкета у Царград...

Цішыня. Сонца. Мора бягучага сівога палыну. Хіліць у сон.

Выбух!!!

Ён устаў непадалёк ад Багдана, невысокі, сляпуча-чырвоны спадыспаду – такі сабе невялічкі язычок зыркага полымя, – вугальна-чорны зверху. Паляцелі камякі зямлі.

Багдана, відавочна, яе зачапіла. Кінуўся бегчы да яра, у якім замерлі, насцеражыліся маленькія постаці людзей.

Яшчэ выбух! Непадалёк ад першага. Багдан упаў, але хутка ўзняўся і пабег далей.

...Я так і не ведаю – і ніколі ўжо не зведаю, – што там здарылася. Вайна прыдумвала тысячы мінных “сюрпрызаў”. Міны скакалі, як жабы, міны рэагавалі на цяжар, цеплыню, на памяншэнне глыбіні і блізкасць берага (калі іх цягнуць на гэты бераг, разбіраць). Міны былі з’яднаныя “ў сець”, і кожная чарговая выбухала праз хвіліну пасля выбуху папярэдняй, у шахматным парадку. Міны хаваліся ля “забытых” рэчаў: веласіпедаў, прыёмнікаў, дзіцячых цацак. Адно ведаю: наша пастка была “падключана” да досыць вялікіх схованак, дзе былі таксама міны і, напэўна, снарады. Іначай нельга было растлумачыць тое, што адбылося потым.

Чаму ўсяго гэтага не размініравалі? А чаму адразу не аднавілі руін? Такіх смертаносных месц тады было мільён. Я сам ведаў чалавека, які жыў у пакоі побач з

велічэзнай, з добрага кабана, бомбай. Тая прабіла перакрыцці і засела стабілізатарам у арматуры, і чамусьці не выбухнула. Чалавек замураваў яе, аддзяліў цагельным – на палову цагліны – мурам і жыў у гэтым пакоі з жонкай і дзецьмі. Бо няма дзе было жыць. Гэта было ў Віцебску.

На ўсё не хапала рук. І кожны дзень недзе ў лесе, полі, урочышчы гінулі дарослыя і дзеці. Але часцей за ўсё дзеці.

Дый хто мог спадзявацца, што нехта палезе ў гэтае богам праклятае, бясплоднае месца, дзе ні вады, ні травы, хаця б на казу, ні роўнай пляцоўкі? Трэба было раней думаць пра дарогі і сцежкі, нівы і сады, і дамы.

Нашы, урэшце, маглі проста не ведаць пра тое міннае поле.

А тыя маглі мініраваць яго, спадзеючыся на тое, што нашы будуць фарсіраваць Дняпро і наступаць тут, бо тут было выгадна рабіць гэта, бо ўвесь раён ”слупоў” быў амаль суцэльнай мёртвай прасторай, бо кожны яр, слуп, яма маглі схаваць, прыкрыць, зберагчы жыццё.

А нашы сталі фарсіраваць і наступаць не там, а зусім у іншым месцы... Вось і ўся гісторыя.

Ногі мае нібы прыкіпелі да месца. Я не здолеў зрэагаваць адразу, і я дагэтуль кляну сябе за гэта... Хаця... што я мог зрабіць?

Навум выбраўся з яра там жа, ля старога каштана. Пэўна, каб паглядзець, што робіцца наверсе. Чарговы агніста-чорны слуп адкінуў яго назад, у яр, кінуў Багдана на зямлю. Я здалёк бачыў, як рукі ягоныя чапляліся за сухі палын. І яшчэ выбух, і Багдана пакаціла, перакінула ў яр, туды ж, уніз.

Яны караскаліся на схіл. І тут ірванула яшчэ і яшчэ, амаль пад карэннямі каштана. І той нахіліўся, і я ўбачыў, як з-пад каранёў і звонкі, з-за стаўбура дрэва, паплыў на хлопцаў тоўсты – тром чалавекам не абхапіць

рукамі – струмень пяску, і апракінуў, і накрыў Роліка.

Толькі тут я здолеў адарваць ногі ад зямлі і кінуцца бегчы туды, да іх. Бег з усіх ног і бачыў, што здалёк, па краі поля, на якім вырастаюць і вырастаюць чорна-дымныя дрэвы, імчыць да яра яшчэ адна постаць. Імчала на дапамогу Нонка.

Бег і бачыў, як падаюць са схілаў яра кавалкі пясчаніку, як яны рассыпаюцца ў пыл (міны былі закладзены па ўсёй кромцыársткі).

– Багдане, Навуме, – даляцеў да мяне голас Карла, – трымайцеся.

Ссоўваючы нагамі пясок, ён каціўся да іх. Працягнуў руку. Чарговы выбух, чарговая жоўтая, абрыдліва-жывая лавіна. І яшчэ адзін агнявы слуп, з левага боку расколіны, і яшчэ.

На дно цясніны пачалі падаць вялікія брылы. Некаторыя даляталі на дно цэлыя, некаторыя яшчэ ў паветры рассыпаліся ў пясок. Востра смярдзела нечым. А на хлопцаў сплывалі і сплывалі ўсё новыя сыпучыя лавіны.

Мільганула на паверхні белая галава Карла... Пасля Навума... Зноў Карла... Дзмітрэнка падпаўзаў, сплываў, разам з пяском, да іх:

– Руку! Руку! Хлопцы, руку!

Яго накрыла з галавою. І тут я пачуў адчайдушны віск, страшны крык, у якім ужо не было амаль нічога чалавечага. Крычала Лізка:

– Ролік! Ро-о-лік!

Ёй асабіста нічога не пагражала. Яна стаяла наводдаль, на выступе. Але яна кінулася з яго ў пясчаную варонку, туды, дзе борсаліся хлопцы. Трымаючыся рукою за нейкі корань, яна працягнула другую туды, дзе плыў, падаў, ляцеў пясок, дзе зноў з’явілася галава нашага атамана.

Выбух! Корань абарваўся, і нашу малую панесла да тых, каму яна імгненне таму назад хацела падаць дапамогу.

Я ўжо быў побач, калі выбухнула нешта куды больш вялікае, чым адна міна. Можа, некалькі мін і снарадаў, схаваных у адным месцы. Слуп быў высокі, з палову дрэва. Мяне два разы перакуліла ў паветры і ляснула ўсім целам аб зямлю. І адразу стала цемра.

...Калі я ачомаўся, на мяне ўсё яшчэ падалі камякі зямлі. З хвіліну я нічога не чуў. Толькі бачыў: вось выбілася на паверхню галава Навума.

Я паспрабаваў устаць. Але цела калацілася, ногі і рукі былі такія ватныя, што я не ўтрымаўся, упаў тварам, рассек шчаку каля рота аб востры камень. І зноў упаў. І зноў. Пасля мяне знудзіла, і стала лягчэй. Я ўсё ж устаў і, хістаючыся, пабег да пасткі.

Навум трымаўся на паверхні, рабіў такія рухі, нібы плаваў, прасоўваўся паволі да Лізкі, галава і плечы якой былі яшчэ над паверхняй пясчаных плыняў, што сыпаліся, круціліся, спляталіся, утваралі варонкі, як водаварот.

– Ліз! Лізхен! – Хмара пяску ляснула яму на галаву, і ён адказаў ці то кашлем, ці то рыданнем: – Ах-ха!

Твар ягоны быў страшны, здатны на ўсё. Але тут галава дзяўчаці знікла пад чарговай лавінай. На хвіліну з’явілася адтуль тоненькая рука з блакітнымі – я з жахлівай яснасцю бачыў гэта – жылачкамі.

– Лі-із!!!

І тут, якраз у гэты момант, нібы гэты крык нарадзіў яго, грымнуў на ўвесь сусвет самы страшны, самы магутны выбух з усіх, што былі.

Метрах у чатырох ад краю яра ўстаў да нябёс агністы знізу, вугальна-чорны з іскрамі зверху, слуп. Узляцеў, ператварыўся ў вялізнае дрэва, з кроны якога ляцелі камякі, галіны, нейкае шмоцце.

Мяне зноў гэхнула аб дол. Я паспеў толькі разявіць рот, каб канчаткова не аглухнуць.

І тут я з жахам убачыў, як аддзялілася, адкалолася ад схілу на ўсю даўжыню яра, пачала павольна хіліцца, асядаць, а пасля няўхільна, нястрымна падаць у яр махіна ў чатыры метры таўшчынёю, гмах, вышынёю з пяціпавярховы дом.

– Хло-оп-цы! Хлопцы!!!

Усё яшчэ ў выбухах, пачвара асела, нарадзіўшы страшны, гарачы, смярдзючы подзьмух, ураганны, з пяском і камянямі парыў. Нехта поўз каля мяне да амаль засыпанага яра. Нонка. І я з апошняе сілы адштурхнуў яе, рыкнуў:

– Бяжы па дарожнікаў! Хутчэй!

...Пасля я памятаю сябе ўжо на дне шчыліны, у якую з усіх бакоў спадалі пескаспады. Я адкідаў рукамі пясок, гроб яго, як быццам гэта магло камусьці дапамагчы. А мяне цягнула, круціла, засмоктвала, як мурашку ў пастцы-варонцы мурашынага льва. Яна борсаецца, хоча выпаўзці, але ссоўваецца і ссоўваецца, разам з пяском, на дно, дзе ў норцы чакае яе смерць.

Выбухі, здаецца, усё яшчэ грымелі. А пасля нешта грукнула мяне па галаве, і я праваліўся ў змрок.

...Я ляжаў на броўцы яра. Паўсюль у паветры стаяў яшчэ дым, круціўся пыл, і нібы плыло ў ім каламутнае сонца, што яснела, па меры таго як гэты пыл асядаў. З носа ў мяне плылі два крывавыя цуркі. І слёзы ліліся з вачэй. Ці ад болю, ці яшчэ ад чаго.

Непадалёк стаялі вайсковы студэбекер і санітарная машына. А каля мяне гаварылі два чалавекі ў форме.

– Я такога яшчэ не бачыў, – сказаў адзін, сівы здаравіла з пагонамі маёра. – Сець і некалькі такіх сабе невялі-ічкіх складзікаў з мінамі ды снарадамі. Гэта значыць, лічылі, што сканцэнтруюцца тут нашы салдаты і тады...

– Гэх, мала чаго мы яшчэ не бачылі. Калі да шкуры даходзіць, то падлюга стакрот падлее.

– Якое няшчасце! Божа мой, якое няшчасце!

Я паступова прыходзіў да свядомасці. Бачыў, як прыкацілі яшчэ два студэбекеры, як ляскаюць унізе рыдлёўкі, як падбягаюць яшчэ і яшчэ людзі, як калоціцца ў руках двух сапёраў Нонка:

– Ролік! Ролік! Пусціце! Пусці-іце!

Мне было ўсё адно, каго яна там кліча. Няхай ніколі не паўторыцца мінулы вечар, няхай ніколі не будзе зорак і вершаў – толькі б іх адкапалі... толькі б іх... толькі б іх...

Праз гадзіну аднаго сапраўды адкапалі – Багдана. Праўдзівей, тое, што калісь было Багданам. І ён ляжаў на плашч-палатцы, і на яго з кожным парывам дняпроўскага ветру ападалі жоўтыя змаршчакаватыя лісты з выкарчаванага з корнем старога каштана.

Пасля, калі кроў перастала ісці, а ногі ўжо не так дрыжалі, я спусціўся да сапёраў. Галава мая то ўспухала, то сціскалася да памераў макавага зерня, але я капаў, капаў, капаў.

Яшчэ праз паўгадзіны адкапалі яшчэ аднаго. Гэта быў Карл. Скурчаны, нібы расплюснуты. Тое, што было Карлам, сінявокім, бялявым, худым і доўгім хлопцам, які мог – я толькі цяпер зразумеў гэта – зрабіцца маім лепшым сябрам, калі б толькі я не быў такі дурны, калі б не жыў мінулым болем і былой нянавісцю.

Мы капалі да вечара. Рабілася цёмна. Дагарала на захадзе шафранна-залатая стужка зары. Прарочыла ясны сонечны дзень, якога мае хлопцы ніколі ўжо не пабачаць.

Машыны пад’ехалі на край цясніны і запалілі фары. У іхнім мёртвым святле па-ранейшаму завіхаліся на дне людзі э рыдлёўкамі.

Нас з Нонкай адправілі дамоў. У кузаве студэбекера

было цёмна. Нас калаціла. Адплывалі назад рэдкія агні ўскраін.

Бязвольнае цела Нонкі хісталася ў маіх руках. Яна не плакала, нічога не казала. Яна, па-мойму, проста не жыла. Як я.

XIII.

Навума, Лізку і Раланда не знайшлі ні тады, ні ў наступныя дні. Магчыма, іх зацягнула ў адну з тых пячор – хто ведае, колькі іх там было?

А праз чатыры дні я ад’язджаў на Беларусь. Можаце мне паверыць, я нічога не ведаў, але не было і там дня, у які б я не думаў, што, магчыма, яны і зараз ляжаць там, трох, якіх магла звесці ў іхняй хлапечай непрыміручасці і любві толькі смерць.

Я глядзеў праз акно вагона на перон, бачыў там цётку і, побач з ёю, маленькую, прыбітую горам і жыццём, фігурку Нонкі, і слёзы нястрымна ліліся з маіх вачэй. І я не саромеўся іх.

І тут над Кіевам грымнуў салют: узялі нейкі торад. Праз слёзы бачыў я ракеты, дамы і руіны ва ўспышках рознакаляровага святла і цемры.

Грымеў салют. А мне здавалася, што гэта грыміць, ракоча, жалобна стогне і рыдае ў іхні гонар увесь сусвет, па якім ім болей не хадзіць.

...Потым, праз тры гады, зноўку быў Кіеў і таполевая алея, дзе мы сустрэліся з Нонкай, і пачуццё маё, якое зноў ажыло.

І ўсё ж...

І ўсё ж потым, калі яна стала маёй жонкай – мы ўсё роўна інстынктыўна пазбягалі і пазбягаем вуліц горада ў такую вось залатую восень.

Пайсці, уцячы, з’ехаць кудысьці ў лес, туды, дзе жаўцеюць бярозы і ліпы, дзе чырванеюць асіны. Дзе няма каштанаў. Прыгожых, залацістых на блакітным, на сляпуча-блакітным, каштанаў. Дзе не падаюць іхнія лісты, жоўтыя, усе ў частых дробных зморшчынках.

Як ветравая рабізна на пяску.

Пачынаюць аблятаць каштаны. Залацісты дождж.

І кожны раз у гэтыя дні я думаю, што вось такая сволач, як Гнат, ходзіць па зямлі і зараз.

А мае хлопцы, мае сябры спяць у дняпроўскім пяску і ніколі ўжо не ўбачаць ні сонца, ні сіняй ракі, ні залатой лістоты каштанаў.

Не будуць лаяцца, спяваць, ныраць з быкоў, смяяцца. Не будуць ваяваць з несправядлівасцю, якой на зямлі куды больш, чым мы думалі.

А яны ж і загінулі толькі таму, што – хай сабе падзіцячы – збіраліся на вайну з ёю, каб яна хаця на хвіліну хутчэй знікла з зямлі.

Што зробіш? Змагары за справядлівасць часта гінуць.

І вось яны ляжаць недзе там, “за краем чорнай вясёлкі”, як кажуць нашы казкі. Пры жыцці лёс не даў ім прывязанасці тых, каго яны хацелі. Але цяпер яны разам. Цяпер яны ляжаць разам, звязаныя самай моцнай повяззю, якая ёсць на зямлі.

Я не так бы пакутаваў, каб не былі яны такімі чыстымі, такімі вернымі сябрамі, такімі надзвычайнымі і добрымі, такімі выдатнымі хлопцамі.

Пачынаюць аблятаць каштаны.

І ў гэты журботны час наша апаленае, спаленае, наша забітае вайной, наша знявечанае юнацтва заўсёды, заўсёды ўспамінаецца мне.

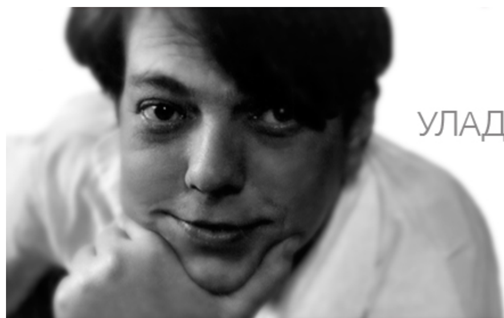

УЛАДЗІМІР **КАРАТКЕВІЧ**

Караткевіч Уладзімір

Нарадзіўся 26.11.1930 г. у горадзе Воршы Віцебскай вобласці ў сям'і служачага.

У час Вялікай Айчыннай вайны быў у эвакуацыі ў Пермскай вобласці, пасля ў Арэнбургу. У 1944 г. вярнуўся ў Воршу, атрымаў сярэднюю адукацыю. У 1954 г. скончыў філалагічны факультэт Кіеўскага ўніверсітэта. Настаўнічаў у вёсцы Лесавічы Таращчанскага раёна Кіеўскай вобласці (1954-1956), у Воршы (1956-1958). Скончыў Вышэйшыя літаратурныя (1960), Вышэйшыя сцэнарныя курсы (1962) у Маскве. З 1962 г. жыў у Менску. Сябра СП СССР з 1957 г.

Узнагароджаны ордэнам Дружбы народаў.

Памёр 25.07.1984 г.

Першыя вершы апублікаваў у 1951 г. (аршанская раённая газета «Ленінскі прызыў»). У 1955 г. верш «Машэка» быў змешчаны ў часопісе «Полымя». Выйшлі зборнікі паэзіі «Матчына душа» (1958), «Вячэрнія ветразі» (вершы і паэма, 1960), «Мая Іліяда» (1969), «Быў. Ёсць. Буду.» (вершы і паэмы, 1986).

Аўтар зборнікаў апавяданняў і аповесцей «Блакіт і золата дня» (1961), «Чазенія» (1970), «Вока тайфуна» (1974), «З вякоў мінулых» (1978), раманаў «Каласы пад

сярпом тваім» (1968), «Хрыстос прызямліўся ў Гародні» (1972), «Нельга забыць» («Леаніды не вернуцца да Зямлі», 1982), «Чорны замак Альшанскі» (увайшлі аднайменны раман і аповесць «Зброя»), (1983), аповесці «У снягах драмае вясна» (1989). Для дзяцей выдаў «Казкі» (1975) і нарыс «Белавежская пушча» (1975).

Аўтар п'ес «Млын на Сініх Вірах» (пастаўлена на тэлебачанні ў 1959), «Званы Віцебска» (1977, пастаўлена ў 1974), «Кастусь Каліноўскі» (1980, пастаўлена ў 1978), «Калыска чатырох чараўніц» (апублікавана і пастаўлена ў 1982), «Маці ўрагану» (1985, пастаўлена ў 1988; аднайменны мастацкі фільм - рэжысёр Ю.Марухін, 1990). У 1988 г. выйшаў зборнік п'ес «Старыя беларускія хронікі». Напісаў сцэнарыі кароткаметражных фільмаў «Сведкі вечнасці» (1964), «Памяць каменя» (1966), «Будзь шчаслівай, рака» (1967), сцэнарыі мастацкіх фільмаў «Хрыстос прызямліўся ў Гародні» (першапачатковая назва «Жыціе і ўзнясенне Юрася Братчыка», з В.Бычковым, 1967), «Чырвоны агат» (1973), «Дзікае паляванне караля Стаха» (з В.Рубінчыкам, 1979), «Чорны замак Альшанскі» (з М.Пташуком, 1984). На тэлебачанні і радыё па яго творах пастаўлены шэраг спектаклей. Па лібрэта Караткевіча пастаўлена ў Беларускім тэатры оперы і балета опера «Сівая легенда» (кампазітар Д.Смольскі, 1978), а паводле яго аповесці «Дзікае паляванне караля Стаха» - аднайменная опера (кампазітар У.Солтан, 1989).

Выступаў як публіцыст і крытык. Напісаў нарыс «Зямля пад белымі крыламі» (1977, першае выданне - на ўкраінскай мове, Кіеў, 1972), эсэ «Мсціслаў - Мстиславль» (1985), эсэ, артыкулы пра Ф.Скарыну, Т.Шаўчэнку, Лесю Ўкраінку, М.Агінскага, Я.Купалу, М.Багдановіча, М.Шолахава, Я.Брыля, У.Калесніка, М.Лужаніна, Р.Барадуліна, В.Зуёнка, А.Наўроцкага, Я.Сіпакова. Выйшлі Выбраныя творы ў 2 тамах (1980) і Збор твораў у 8 тамах (1987-1991).

Працаваў як перакладчык. На беларускую мову пераклаў драму М.Карыма «У ноч зацьмення Месяца»

(пастаўлена ў 1972), аповесць Э.Гашпаравай «Цяжка быць мустангам» (1981), паасобныя творы Дж.Байрана, А.Міцкевіча, І.Франка, Я.Судрабкална, Б.Мацкявічуса і інш.

Лаўрэат Літаратурнай прэміі СП БССР імя І.Мележа (1983) за раман «Нельга забыць» («Леаніды не вернуцца да Зямлі»), Дзяржаўнай прэміі БССР імя Якуба Коласа (1984, пасмяротна) за раман «Чорны замак Альшанскі».

Крыніца: *Беларускія пісьменнікі: 1917-1990. Менск: Мастацкая літаратура, 1994.*

Падрыхтаванае на падставе: Уладзімір Караткевіч, Выбраныя творы ў двух тамах, том 1. Апавяданні, аповесці, — Мінск: Мастацкая літаратура, 1980. — 336 с., 1 л. партр. 23 см

Першы том вядомага беларускага пісьменніка Ул. Караткевіча складаюць лепшыя апавяданні на сучасныя тэмы, аповесці "Лісце каштанаў" і "Чазенія". Аповесць "Лісце каштанаў" - аб жыцці і прыгодах падлеткаў у гады Другой Сусветнай вайны; "Чазенія" - паэтычны расказ аб нязведаных абшарах, аб дзіўных выпадках, аб сіле дружбы, кахання, вернасці.